CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

विद्ययाऽमृतमश्नुते

ISSN PRINT
2594-3464

संस्कृतसुरभिः
SANSKRITASURABHIH

वार्षिकी अनुसन्धानात्मिका त्रैभाषिकी पत्रिका

वर्षम् १, अङ्कः १, २०७४ मार्गशीर्षः (ईशवीयाब्दः 2017)

त्रिभुवन-विश्वविद्यालयः
संस्कृतकेन्द्रीयविभागः, कीर्तिपुरम्
काष्ठमण्डपः, नेपालः

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ISSN PRINT 2594-3464

संस्कृतसुरभिः

SANSKRITASURABHIH

वार्षिकी अनुसन्धानात्मिका त्रैभाषिकी पत्रिका

[AN ANUAL RESEARCH JOURNAL]

वर्षम् १ अङ्कः १ २०७४ मार्गशीर्षः

संस्कृतकेन्द्रीयविभागः

त्रिभुवनविश्वविद्यालयः

कीर्तिपुरम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

संस्कृतसुरभिः

प्रधानः सम्पादकः
प्रा.डा. नारायणप्रसाद-गौतमः

सम्पादकः
सहप्रा.डा. माधवप्रसाद उपाध्यायः

प्रबन्ध-सम्पादकः
उपप्रा. रोहिणीराजः तिमिल्सिना

सम्पादनसहयोगी
डा. सुबोधः शुक्लः

सज्जा	सानुबाबु आचार्यः
प्रकाशनदिनाङ्कः	२०७४ मार्गशीर्ष (November 2017)
प्रकाशकः	संस्कृत-केन्द्रीय-विभागः, त्रि.वि., कीर्तिपुरम्
अन्तःसञ्जालपुटकम्	http://www.tucds.com tucdsanskrit@gmail.com
दूरभाषः	०१-४३३४२७२
मूल्यम्	२०० रूप्यकाणि

अत्र प्रकाशितानां लेखानां प्रामाणिकत्वादिविषये लेखकाः स्वयमेव उत्तरदायिनो भविष्यन्ति।

—सम्पादकाः

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अनुक्रमणिका

सम्पादकीयम्

संस्कृतनिवहः

१. प्रपञ्चचर्चायां समाजचित्रणम्	प्रा. डा. नारायणप्रसाद–गौतमः	१
२. वेदेषु वायुविज्ञानाभिव्यञ्जकत्वम्	सहप्रा. डा. माधवप्रसाद उपाध्यायः	७
३. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी चितिः	उपप्रा. रोहिणीराजः तिमिल्सिना	३०
४. संस्कृतवाचः दुन्दुभिघोषः	डा. सुबोधः शुक्लः	३५

नेपालीनिवहः

५. बौद्ध माध्यमिक दर्शन र	प्रा. डा. काशीनाथ न्यौपाने	४१
६. प्राणायामविज्ञान	सफला प्रधान	५५
७. वेदमा पर्यावरण	सानुबाबु आचार्य	६१
८. अष्टाङ्गयोगको अन्तरङ्ग साधन ...	कमल पौड्याल	६७

आङ्ग्लनिवहः

9. Theoretical Issues in ...	Prof. Damodar Jnawali, Ph.D.	75
10. Description of FIRE in Vedas	Late Janardan Ghimire	89
11. Measurement of time in...	Ram Deo Pandit	94
12. The Origin of Sanskrit Literature	Prabhakar Upadhyay	103

परिशिष्टम्

१३. स्मृतिलेखः (स्मृतिशेषः उपप्रा. जनार्दनः घिमिरे)	१०८

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सङ्गठनसूक्तम्

सं समिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।
इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी, समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः, समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥

समानी व आकूतिः, समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो, यथा वः सुसहासति ॥

–ऋग्वेदः १०/१९१

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सम्पादकीयम्

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव।
यद् भद्रं तन्न आ सुव॥ —यजुः ३०/३

संस्कृतं संसारस्यैव सर्वप्राचीना भाषा वर्तत इत्यत्र पौरस्त्यानां पाश्चात्त्यानाञ्च अनेकेषां पण्डितानामेकमतं प्राप्यते। एतत् सर्वप्राचीनमेव नास्ति अपितु विविध–ज्ञान–विज्ञान–वैभवपरि लसितं संस्कृतवाङ्मयं सर्वसमृद्धञ्च वर्तते। संस्कृतस्य एतादृशं विशालं वाङ्मयं दृष्ट्वा इदं सत्यमिव प्रतिभाति यत्— संस्कृते किं न विद्यत इति। विश्वसंस्कृतेर्मूलमिदं संस्कृतवाङ्मयमस्य आधुनिकस्य संसारस्य च अनेकैर्विषयैः परिपूर्णमस्ति। सम्प्रति समग्रे संसारे प्रमुखाकर्षणविषयरूपेण इदं सर्वत्र व्याप्तं वर्तते। किं बहुना, संस्कृतवाङ्मयस्य एकेनैव योगविज्ञानेन इदानीन्तनमिदं जगत् कम्पमानमनुभूयते चेद् यदा तु बहुशो जनाः संस्कृतं सर्वसमृद्धवाङ्मयमस्तीति स्वयं ज्ञास्यन्ति, तदानीं किं भवेत् ? निश्चयेन हि जय–जयध्वनिना यत्र तत्र संस्कृतवाङ्मयस्य सम्मानो भवेत्।

अस्मिन् संसारे इदानीं संस्कृतवाङ्मयस्याध्येतॄणां सङ्ख्या प्रतिदिनं वर्धमानं वर्तते। पाश्चात्त्येषु च देशेषु अस्य अत्यधिकः प्रचारो वर्तते। तेषु केचन संस्कृतभाषामाध्यमेनैव अध्ययनं कुर्वन्ति चेत् केचित्तु अनूदितानां ग्रन्थानां साहाय्येन पठन्ति। भाषामाध्यमं यत्किमपि भवेत् परन्तु संस्कृतवाङ्मयस्य ग्रन्थानामध्ययनानुसन्धानकार्येषु कोटिशो जनानां प्रवृत्तिर्जायमाना दृश्यत इति एतेनैव वाङ्मयमिदं सर्वजनप्रियं सर्वजनहितकरञ्च वर्तत इति अनुमातुं शक्यते।

अत एव तु संस्कृतमूलिकापि पत्रिकेयमस्माभिः त्रैभाषिकी सम्पादिता अस्ति। संस्कृतवाङ्मयानुसन्धानेऽधिकाधिकानां प्रवृत्तिर्भवेदिति धियास्माभिरियं व्यवस्था कृतास्ति। चिर कालाद् अवरुद्धप्रकाशनाया अस्याः संस्कृतसुरभेः पुनःप्रकाशनस्य प्रथमायासोऽयं सर्वेषां कृते सन्तोषकरो भवेदिति च आशास्महे।

अन्त्ये, अस्मिन् विभागे कार्यरताः सहप्राध्यापकः डा. माधवप्रसादोपाध्यायः, उपप्राध्यापकः श्रीरोहिणीराजः तिमिल्सिना, आंशिकः शिक्षकः डा. सुबोधः शुक्लश्च साधुवादार्हाः सन्ति, येषां महानुभावानां कार्यकौशलेन एव इदं कार्यं सम्पन्नं जातम्। तथैव अस्मिन् सन्दर्भे अस्माकं परमस्नेहभाजं स्व. जनार्दन–घिमिरेवर्यमपि स्मरन् तस्मै श्रद्धाञ्जलिमर्पयामि, योऽस्याः पत्रिकायाः शीघ्रतया प्रकाशनाय वारम्वारं प्रोत्साहयति स्म। एवञ्च विभागस्य कार्येषु सदैव तन्मयतया कार्यसम्पादनशीलाभ्यां दुर्गाशर्मा–ईश्वरीभ्याम् धन्यवादान् अर्पयामि। एवमेव यथासमयं पत्रिकायाः सज्जताकर्त्रेऽस्माकं छात्राय सानुबाबु–आचार्याय शुभाशिषो ददामि।

– प्रधानः सम्पादकः

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ओ३म्

शुभः लाभः

संस्कृतनिवहः

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
रावणं मन्यमाना सा सीता भीता भविष्यति ॥

- वाल्मीकिरामायणम्, सुन्दरकाण्डम् २८/१८

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रपञ्चचर्चायां समाजचित्रणम्

प्रा.डा. नारायणप्रसाद–गौतमः*

शोधसारः

संसारसागरे निमग्नो मानवः सांसारिकप्रपञ्चैर्व्याकूलः सन् लक्ष्यपराङ्मुखो जायते। ईश्वरानुकम्पया कदाचन यस्य कस्यापि मनसि यदि स्वापराधबोधो जायते, तदा तदपराधप्रमार्जने भगवन्तं विहाय नान्यः कश्चनोपायः । अपराधबोधोऽपि भाग्यवतां हृद्येव जायते । मानवजीवने जननशीलानां मनोवृत्तीनां विश्लेषणं कुर्वता कविना मनोविज्ञानस्य धरातले संस्थाय जागतिकप्रपञ्चानां देश–काल–वयःपरिस्थिति–परम्परा–संस्कृतिसापेक्षा चर्चाऽत्र कृतेति काव्यनाम सार्थकम् ।

शब्दकुञ्ची

व्यतिक्रमम्, भगवत्प्रार्थना, विकृतिः, स्पर्शदोषः, श्रद्धाविषयः, ब्रह्मज्ञानी, साक्षात्कारः, प्रतिग्रहः, अन्त्येष्टिः, क्षमस्व, वन्दनम्, गोविन्दः, स्तुतिकाव्यम् ।

विषयप्रवेशः

द्विषष्टिसङ्ख्यकैः पद्यैरन्वितायामस्यां प्रपञ्चचर्चायां कविना कुलचन्द्रगौतमेन सर्वसाधारणजनमनोभावजन्यचर्चया सह कविसम्बद्धा जीवनप्रपञ्चपरिचायकाः सांसारिकापराधा विषयीकृताः सन्ति। अस्याः प्रपञ्चचर्चायाः सम्यगनुशीलनेन कविकालिकः समाजः, कवेर्मनोभावः, कविजीवनस्येतिहासश्च प्रत्यक्षीकृता इव भवन्ति । परिवार–धन–पद–मान–सुखलिप्सापीडितैः शाश्वत आनन्दो न कदापि लब्धुं शक्यते । तल्लाभाय तु केवलं गोविन्दचरणाश्रय एव शरणं विधेयम् इत्यस्य काव्यस्य प्राणतत्त्वम् । अस्मिन् लघुकाव्ये प्रतिपद्यान्तं “क्षमस्व गोविन्द! मम व्यतिक्रमम्”[१] इत्यभिधाय स्वापराधपरिमार्जनोत्सुकः कविरन्यान् स्वसदृशान् प्रपञ्चजन्यं विकारं प्रदर्श्य व्यतिक्रममपाकरणाय भगवत्प्रार्थना एवोपाय इति मार्गदर्शनं करोति ।

---

१ प्रभूतपापाध्वनिबद्धचेतसः स्वबन्धुताशंसितरोदनध्वनेः ।
अजानतः शैशवदूषितात्मनः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥
–गौतमः कुलचन्द्रः, प्रपञ्चचर्चा, वि.सं. १९९३, श्लोकः २

---

* प्रमुखः, संस्कृत–केन्द्रीय–विभागः, त्रिभुवन–विश्वविद्यालयः, कीर्तिपुरम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

"पापं क्षरति कीर्तनात्" इति सिद्धान्तमनुसृत्य संसारे दोषरहितः कोऽपि नास्ति इत्याशयेन आत्मालोचनपूर्वकं कायवाङ्मनोभिर्बाल्यादारभ्य वार्धक्यपर्यन्तं कृतानां व्यतिक्रमाणां स्मरणेन व्याकुलः कविः "बालानां रोदनं बलम्" इति बालबलं मनसि कृत्वा द्वितीयपद्यादारभ्य अन्तिमपद्यपर्यन्तं "क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम्" इति वाक्यं प्रयुज्य भगवत्सन्निधौ सविनयं क्षमायाचनं कुरुते।

स्वमुखेन स्वदोषस्य कीर्तनात् प्रायश्चित्तं भवतीत्यवधारणया शैशवे कौमारे पौगण्डे च कृतानां व्यतिक्रमाणां सामान्यदोषकीर्तनं विधाय यौवने युवतिदास्यत्वाद् मातृपितृतिरस्कारेण जातानामपराधानां कृते क्षमायाचनां कुरुते।

कुलचन्द्र–गौतमस्य समस्तेषु काव्येषु भावप्राधान्यं प्राप्यते। तथैव समाजे धर्मसंस्कृतिसभ्यतानां विकासो भवतु इति धिया कविः काव्यप्रणयनं करोति। तस्य कवेः काव्यप्रबन्धेषु सर्वाधिकतया समाजस्य चित्रणकृत् काव्यप्रबन्धः प्रपञ्चचर्चा एव दृश्यते।

यद्यपि प्रपञ्चचर्चा भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति भक्तिभावप्रदर्शकं भक्तिवादि काव्यमेव, तथापि कविना स्पष्टतया पुरतो वर्तमानस्य स्वाश्रितस्य समाजस्य प्रतिबिम्ब इह समुपस्थापितोऽस्ति। कविना प्रपञ्चचर्चायां स्वजीवनकालिकस्य समाजस्य चित्रणं प्रस्तुतमिति स्पष्टम्।

अत्र प्रपञ्चशब्देन स्वानुभूतस्य समाजस्य आचारविचाराः तत्रत्या विकृतयो ज्ञायन्ते। इदं काव्यं विकृतिदर्शकं व्यतिक्रमपरिगणनरूपञ्चेति च वक्तुं शक्यते।

काव्यस्य सामाजिकविकृतिप्रदर्शकत्वम्

तदानीन्तने समाजे केचन कृतविवाहा युवका जन्मदायिनीं मातरम् अवमानयन्ति स्म। इदानीन्तु तादृशी अवस्था बहुत्र दृश्यते स्म। अस्या विकृतेः कविना साधुतया संसूचनं विहितम्।[२] अत्र कविर्यौवने युवतिदास्येन उन्मादपूर्वकं पूज्यपूजाव्यतिक्रमेण मातृपितृतिरस्कारेण जातानामपराधानां कृते क्षमायाचनां कुरुते।

केचन पत्न्या एव दासाः कामुका सन्तः तया सह नर्मपरिहासादिकाले यदि सुहृद्जनाः स्वं साक्षात्कारं कर्तुमागच्छन्ति, तदा बहिरेव न निर्गच्छन्ति, यद्वा निर्गच्छन्ति चेत् क्रोधरक्ताभ्यां नेत्राभ्यां तान् पश्यन्तीति प्रतिपाद्य कविना सामाजिकजीवने कुत्रचित् यौवनोन्मादेन शिष्टाचारह्रासस्य

---

२ युवत्वमाद्यन्मनसः प्रसूद्विषः सहायजायाजनदासताजुषः।
विदग्धतादग्धविशुद्धपद्धतेः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम्॥
–पूर्ववत् ७

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सङ्केतः प्रदत्तः ।[३] अत्र येऽभ्यागताः सम्माननीयाः पूज्या मान्याः च भवन्ति, तेष्वागतेषु न कदापि कष्टानुभविना भाव्यम् । अभ्यागतस्य सम्मानमस्माकं संस्कारोऽस्ति इत्याशयेन वर्णाश्रमधर्मो निश्छलतापूर्वकं सेवनीयः ।

राणाशासनकाले द्वादशमासिकी द्यूतक्रीडा नासीत् परन्तु कार्तिकमासस्य यमपञ्चके पञ्च दिनानि यावद् द्यूतक्रीडा सर्वकारद्वारा अनुमतासीत् । नित्यनैमित्तिककर्माणि विहाय रात्रिन्दिवं द्यूतक्रीडायां निरतान् तदानीन्तनान् सामाजिकान् विलोक्य कविरुद्विग्नः सन् तत्परिहाराय प्रकारान्तरेण भगवन्तं सम्बोधयति ।[४]

समकालिके समाजे क्रमशो धर्मविमुखान् वर्णाश्रमसंस्कृतिप्रतिकूलाचरणान् वर्णाश्रम–वेद–शास्त्र–गुरु–पितृ–निन्दापरान् भोजनादिषु पूर्वजसम्मानितांशुद्धिप्रधानांपरम्परांविहायस्वादैकलक्ष्यान् जनान् विलोक्य दुःखितो भगवत्प्रार्थनापरश्च कविः प्रपञ्चचर्चानिरूपित–सम्बद्ध–विषयचर्चा–माध्यमेन तदानीन्तनं समाजचित्रं प्रस्तौति ।[५]

तथैव विवाहादिषु उत्सवेषु एकपङ्क्तौ स्थितिपूर्वकं भोजनम्, सामाजिकानां भक्ष्याभक्ष्यविवेकाभावश्चेति विषयाविमौ कविहृदयं व्यथयतः ।[६] अत्र कवेराशयोऽस्ति– "तीर्थेषु विवाहेषु यात्रायां संग्रामेषु देशविप्लवेषु नगरदाहेषु ग्रामदाहेषु[७]

आपत्समये महामारीभयेषु अन्यपीडासु आप्तजनाज्ञासम्पादनेषु स्पर्शदोषो ब्राह्मणो भूत्वापि अस्वीकृत इति मम व्यतिक्रमम् ।

---

[३] जनीसहास्या सुखविघ्नतां गतान् दिदृक्षमाणान् सुहृदोऽपि सम्मतान् ।
दिधक्षतः प्रज्वलितेन चक्षुषा क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥
–पूर्ववत् ८

[४] जपार्थिनस्तत्क्षणजातया शपात् प्रमीलयापातयतोऽक्षमालिकाम् ।
दिवानिशं द्यूतदिनेषु जाग्रतः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥
–पूर्ववत् ४२

[५] जनैर्विवाहादिषु सायमागतैः सहर्षमुच्चावचकर्मजातिभिः ।
क्षतत्रपं योजितजानुजक्षतः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥
–पूर्ववत् ४७

[६] यस्तु शूद्रैः समश्नीयाद् ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
आशौचं विधिवत्तस्य शौचमत्र विधीयते ।
–म.भा.अ.प. १३६ टिप्पण्यां ५६ पृष्ठे

[७] तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥ –पूर्ववत्, पृ. ५६

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पौरस्त्यवाङ्मये गौर्मातृवत् पूज्याभिमता। वैद्यकग्रन्थेषु च गोदुग्धस्य गोमुत्रस्य च महिमा भृशं वर्णितो वर्तते। तदानीन्तने समाजे स्वार्थान्धानां जनानां मातृवत् पूज्यासु गोषु श्रद्धाक्षयं वृद्धानां गवां निष्कासनं पयस्विनीनामेव संरक्षणं संलोक्य, गोपालनं विहाय महिषीपालनपरम्परा प्रचलिता। इदानीमपि सा परम्परा विद्यमानास्ति। जनाः पञ्चगव्यपानमपि सम्प्रति घृणास्पदं मन्यन्ते। एतादृशीं विकृतिं दृष्ट्वा स्वान्तं नितान्तं व्यथते। प्रपञ्चचर्चायां कविना वर्णाश्रमिणां जनानां वेदशास्त्रप्रतिकूलाचरणप्रवृत्तिरूपा सामाजिकीविकृतिः प्रदर्शिता।[८]

नेपालीयः समाजो वैदिकधर्ममूलः। कविर्वैदिकधर्मे परमनिष्ठावानपि "अष्टवर्षा भवेद् गौरी" "गौरीं ददन्नागलोके" इत्यादि प्राक्तनमान्यतानुसारेण सुकुमारीणां कुमारीणां सुकुमाराणां कुमाराणां विवाहसंस्कारस्य विषमविवाहस्य च विरोधी दृश्यते। विशेषतो वृद्धैः[९] साकं सुकुमारीणामल्पवयस्कानां कन्यानां विवाहस्य तु स परमविरोधी, प्रतिदिनं समाजे वृद्धिमापन्नया विधवासङ्ख्यया विकलश्च। ईदृशं विवाहं स सामाजिकविकारदृष्ट्या नहि समीचीनं मनुते। एतद्दृष्ट्या कविः क्रान्तदर्शी क्रान्तिकारी च प्रतिभाति। तदानीं शिव-विष्णु-राम-कृष्ण-देवी-प्रभृतीनां प्रतिमा नेपालीयैः पूज्यन्ते स्म। इदानीमपि सा परिपाटी विद्यमानैव वर्तते। कवेः समये जनाः "किमर्थं मूर्तिपूजा क्रियत" इति प्रश्नार्थं प्रवृत्ता आसन्। निजपरम्पराया उदात्तान् भावान् ऐहिकामुष्मिकफलप्रदायिनः कृत्यविशेषान् विस्मृत्य तिरस्कृत्य च स्थितान् शास्त्राण्यधीत्य शास्त्रीयनिर्णयविपरीताचरणे प्रवृत्तान् आत्मानं शिक्षितम्मन्यमानान् श्रद्धाजिज्ञासास्थाविहीनान् वर्तमानान् जनान् विलोक्य व्यथितमानसः कविर्नितरां सम्मान्योऽपि मूर्तिपूजाविषयः पौराणिकप्रज्ञाविरतानां जनानां नहि श्रद्धाविषय इति सनातनधर्मावलम्बिनां कृते व्यथादायिनी विकृतिर्वर्तत इति विचारयति।[१०]

तथैव तदानीमष्टादशपुराणानां निन्दा कतिपयैर्जनैः क्रियमाणासीत्। समाजस्य कतिपये आधुनिकशिक्षाविकृतहृदयाः श्रीमद्भागवतादिमहापुराणानि व्यर्थप्रलापरूपाणीति कथयन्ति स्म। इयञ्च प्रवृत्तिः सनातनधर्मिणां कृते पीडादायिनी इत्याशयमाविष्कुर्वन्नसौ

---

८ निपीतदुग्दा अपि गाश्चिरं मृता जरापरीता इति दुर्भरा इति।
हिता इहामुत्र च हा ! जिहासतः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम्॥
-पूर्ववत् ४९

९ उपेक्षमाणस्य विवाहय बालकान् विधूतधैर्यां विधवाधिकां धराम्।
त्रिविष्टपं शिष्टतया पिपासतः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम्॥
-पूर्ववत् ५३

१० अपक्वबुद्धेः शुभसाधकं श्रुतेर्मतं त्वदीय प्रतिमार्चनक्रमम्।
जिहासतोऽनार्यजनानुषङ्गतः क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम्॥
-पूर्ववत् ५४

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तदानीन्तने समाजे पाश्चात्त्यशिक्षाप्रभावितानां जनानां वर्धमानं प्रभावं सूचयति ।[११]

अस्मिन्नेव प्रसङ्गे त्रिचतुराणि वेदान्तवचनानि श्रुत्वा रटित्वा वा "अहन्तु ब्रह्मज्ञानी सञ्जातः" इति विचार्य नित्य-नैमित्तिक-कर्मत्यागिनो जनाः तदानीं दृश्यमाना आसन् । ज्ञानप्राप्तिं विना अहं ब्रह्मज्ञानवानिति उक्तिर्महती विकृतिरेवेति तथ्यं विशदीकरोति कविः ।[१२]

स्मरणीयं वर्तते यद् कैश्चिद् जनैः "मयात्मतत्त्वसाक्षात्कारः कृतः" "अहं ब्रह्मज्ञानी" इति मिथ्यावादाधारेण नित्यनैमित्तिककर्माणि परित्यक्तानि । इयं प्रवृत्ती रुरुक्षेत्रे रिडीप्रदेशेऽतीव विकसिता । तत्रत्या केचन सामाजिका हृषीकेशार्चनं विहाय स्वच्छन्दाः सञ्जाताः । काश्चन विधवास्तु चरित्रभष्टा अपि अभूवन्निति श्रुतचरः ।

अन्या अपि विकृतयः कविना प्रदर्शिताः । प्रतिग्रह-सम्बद्ध-ग्रहजपात् प्राप्तदक्षिणया द्यूतनिमित्तं सुरक्षा[१३] दानग्रहणं देवतावमानमिति अर्धनास्तिकता[१४] महादानं गृहीत्वा द्यूतक्रीडा[१५] निमन्त्रणां विना यजमानगृहे गमनम्[१६] निमन्त्रणातिक्रमणार्थान् प्रथमं प्राप्तं निर्धननिमन्त्रणमुपेक्ष्य पश्चाद् धनिजनस्य निमन्त्रणं स्वीकृत्य गमनम्[१७] परान्नभोजनाद् रोगप्राप्तिः[१८] निमन्त्रणदिवसे यजमानगृहे सन्ध्यायां भोजनसमर्थस्य एकादशीव्रते प्रातरेव भोजने प्रवृत्तिः[१९] एवमेव तदानीं सञ्जाताः पौरोहित्यजन्या विकृतयः प्रायः समग्ररूपेण काव्येऽस्मिन् प्रस्तुताः सन्ति । अस्मिन् काव्ये पौरोहित्य-व्यवसायजन्य-विकृतेश्चर्चया काव्यस्य चतुर्थांशो व्याप्तो वर्तते ।

निर्व्यवसायाः केचिद् निर्धना ब्राह्मणा द्रव्यलोभेन क्षत्रिय-वैश्यादिजातीनामन्त्येष्टिक्रियां स्वयं कुर्वन्ति स्म । सा परिपाटी इदानीमपि दृश्यते । अपुत्राधनिनः फलप्राप्तिनिश्चयेन बहुधनं

---

[११] विचक्षणाध्येयमहाजनादृत-प्रतीतपौराणगणावगर्हणाः ।
अलज्जमाकर्णयतः पृथग्जनान् क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥
-पूर्ववत् ५५

[१२] प्रदर्श्य वेदान्तमतं निजाः क्रिया अदान्तचित्तस्य सतो मुमुक्षतः ।
गृहस्थतामाश्रयतो बृहत्तमं क्षमस्व गोविन्द ! मम व्यतिक्रमम् ॥
-पूर्ववत् ५७

[१३] पूर्ववत् २७
[१४] पूर्ववत् २८
[१५] पूर्ववत् २९
[१६] पूर्ववत् ३१
[१७] पूर्ववत् ३२
[१८] पूर्ववत् ३९
[१९] पूर्ववत् ४०

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दत्त्वापि यथासम्भवं ब्राह्मणहस्तेन अन्त्येष्टिं कारयन्ति स्म। कविना अत्र अन्येष्टिपक्षस्यापेक्षया ब्राह्मकुले समुत्पन्नस्यापि लोभाभिभूतचेतसः तत्क्रियां कुर्वतो ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिः सङ्केतिता। कदाचन धनाप्तौ सफलो भविष्यामीति धिया धनिकानामन्धभक्त्या भगवच्चरणसेवावैमुख्येन च जातानां व्यतिक्रमणानां कीर्तनपुरःसरं कविरत्र "हे गोविन्द ! मम व्यतिक्रमं क्षमस्व" इति हार्दं वन्दनं करोति।

निष्कर्षः

"पापं क्षरति कीर्तनात्" इति सिद्धान्तमनुसृत्य कविरत्र "गोभिर्वेदान्तवाक्यैर्वेद्यते ज्ञायत इति गोविन्दः परमात्मा" इति व्युत्पत्त्यनुसारेण "गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः" शाङ्करभाष्यवचनानुसारेण उपनिषद्वाक्यवेद्यस्य सर्वसम्प्रदायभज्यस्य परमात्मनः प्रार्थनां कृतापराधपरिमार्जनाय कृतवान्। इयं गोविन्दप्रार्थना स्वात्मकल्याणाय अन्यानपि प्रेरयन्ती स्तुतिकाव्यशिरोविभूषणतया विद्योतत इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

अमरसिंहः — अमरकोशः, स्वयम्बोधिनी टीका, कुलचन्द्रगौतमः, ने.रा.प्र.प्र., काठमाण्डौ, नेपाल, वि.सं.२०२६

ईशादिनौ उपनिषद् — अनु. माधवप्रसाद देवकाटा, ने.रा.प्र.प्र., काठमाण्डौ, नेपाल, वि.सं.२०३०

ऋष्यशृङ्गः — अश्रूपहारः, ऋष्यशृङ्गाश्रमः, रेसुङ्गा, गुल्मी, वि.सं.२०४०

गौतमः कुलचन्द्रः — प्रपञ्चचर्चा, श्रीलक्ष्मीनारायणप्रेस, वनारससिटी, वि.सं. १९९३

गौतमः नारायणप्रसादः — कुलचन्द्रगौतमस्य काव्यात्मककृतीनां विश्लेषणम्, अप्रकाशितः शोधप्रबन्धः, २०५७

गौतमः नारायणप्रसादः — प्रपञ्चचर्चाकाव्यस्य साहित्यिकं विश्लेषणम्, साहित्यलोकः, वर्ष १५, अङ्क १, २०६९

पन्थी टीकारामः — सुधर्मा, संवत्सर प्रकाशन, चुनदेवी महाराजगञ्ज, काठमाण्डौ, वि.सं. २०५४

मनुः — मनुस्मृतिः चौखम्बा संस्कृत सीरीज, अफिस, वाराणसी, वि.सं . २०२१

मम्मटः — काव्यप्रकाशः व्याख्याकारः आचार्यविश्वेश्वरः, ज्ञानमण्डल, लि.वाराणसी, ष.सं.वि.सं.२०४२

वरदराजाचार्यः — लघुसिद्धान्तकौमुदी, व्याख्याकारः धरानन्दशास्त्री, मोतीलाल वनारसीदास, अ.सं., सन् १९७७

✦✦✦

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वेदेषु वायुविज्ञानाभिव्यञ्जकत्वम्

डा. माधवप्रसाद उपाध्यायः*

शोधसारः

वेदा हि मनुष्याणामभ्युदयनिःश्रेयससिद्ध्यर्थमपेक्षितानां सम्पूर्णानां ज्ञानतत्त्वानामक्षयं ज्ञानभाण्डागारम् । ईश्वरः सर्वज्ञोऽस्ति, वेदाश्च सर्वज्ञेनेश्वरेण मानवमात्रस्य कल्याणार्थं प्रदत्तं ज्ञानमस्ति । अतो वेदाः तदर्थमपेक्षितेन पूर्णज्ञानेन युक्ताः स्युरिति स्वाभाविकम् । वैदिकदर्शनेषु पञ्चमहाभूतसिद्धान्तो व्याप्तः । वस्तुतो वैदिकदर्शनानां मूलभूततत्त्वान्येव पञ्चमहाभूतानि । एतानि सन्ति– पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि । एतेषामुत्पत्तिरेकस्मादेवमूलतत्त्वादभवत् । यथा हि शास्त्रेषु वर्णितम्– "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या अन्नम्, अन्नाद्रेतः, रेतसः पुरुषः । स वो पुरुषोऽन्नरसमयः" इति ।

वायुर्हि जीवनदायिनीशक्तिरूपेणास्ति । श्वसनं विना नैव कोऽपि जीवो जीवनमाधातुं क्षमः । अतो जीवस्यजीवनार्थंवायोः शुद्धत्वमपेक्षितमित्यपिवेदानांसन्देशोदृश्यते। सामान्यप्राणाधायकतत्त्वरूपेण ज्ञानविज्ञानचैतन्यरूपदैवतरूपेण च वायोरुल्लेखः वेदेष्वनेकत्र उपलभ्यत अन्येषु वैदिकवाङ्मयेष्वपि । एवं वेदेषु वायोर्वैज्ञानिकत्वाभिव्यञ्जकत्वं प्राप्यते ।

शब्दकुञ्ची

दैवतम्, ऋग्वेदभाष्यम्, ओषधिः, स्पर्शग्राहकम्, नियुत्वान्, झञ्झा, उषा, विद्युत्, बभ्रुवर्णः, वायुविद्या, मरुद्गणः, सृष्टिशक्तिः, मातरिश्वा, शरीरान्तःसञ्चारी, भेषजम्, अभिव्यञ्जनम् ।

विषयप्रवेशः

वेदेषु ब्रह्माण्डगतानां समेषां विषयाणां ज्ञानमुपलभ्यतेऽभिव्यज्यते वा ।[१] वेदे वर्णिता अभिव्यञ्जिता

१ स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ मनुस्मृतिः २.७,
यद् भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ मनुस्मृतिः १२.९७
न वेदशास्त्रादन्यत्तु किञ्चिच्छास्त्रं हि विद्यते । निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेदशास्त्रात् सनातनात् ॥
–याज्ञवल्क्यस्मृतिः

*सहप्राध्यापकः, संस्कृतकेन्द्रीयविभागः, त्रिभुवनविश्वविद्यालयः, कीर्तिपुरम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वा विषयाः प्रमुखरूपेण चतुर्षु भागेषु विभाज्यन्ते- १. विज्ञानविषयः, २. कर्मविषयः, ३. उपासनाविषयः ४. ज्ञानविषयश्च । एतेष्वपि चतुर्षु वेदविषयेषु विज्ञानविषयः प्रमुखतमोऽस्तीति विदुषां मतम् ।[२]

विज्ञानान्तर्गतञ्च विषयद्वयमास्ते- प्रथमं परमेश्वरस्य विषये यथावज्ज्ञानं तदाज्ञापालनञ्च । द्वितीयमीश्वररचितानां पदार्थानां तद्‌गुणानाञ्च सम्यग् ज्ञानं प्राप्य यथावद्विचारं च कृत्वा तेभ्यः पदार्थेभ्यः स्वस्वकार्याणां सिद्धिः । अत्र परमेश्वरस्य यथावज्ज्ञानं ब्रह्मविद्याया विषयः । परमेश्वररचितानां पदार्थानां विचारो भौतिकविज्ञानसम्बद्धः । अयमालेखोऽप्येतत्सम्बद्धः । यतो हि अत्र परमेश्वररचितस्य वायोश्चिन्तनमन्यैः पदार्थैः सह सम्बन्धावलोकनञ्च वेदेषु यथा वर्णितमभिव्यञ्जितं वाऽस्ति, तथैव अत्रालिख्यते सङ्क्षेपतः ।

पञ्चमहाभूताद्यानां भौतिकपदार्थानामुत्पत्तिक्रमदृष्ट्या वायुः द्वितीयः पदार्थः । तैत्तिरीयोपनिषदि अस्योत्पत्तिक्रमोल्लेखोऽस्ति ।[३] निरुक्तकारेण यास्केन वायुम् अन्तरिक्षस्थानीयदैवतं मत्वाऽस्यार्थचिन्तनं प्रस्तुतम् । यास्कमतेऽन्तरिक्षे ये पदार्थाः सन्ति, तेषां मध्ये वायुः प्रथमागाम्यस्ति । यास्केन स्थौलाष्ठीविमतं प्रस्तूयेदमपि प्रतिपादितं महत्त्वपूर्णं तथ्यं यद्यथार्थतोऽयं वायुः आयुरेवास्ति शब्दरूपेणार्थरूपेणापीत्यत्रत्यो वकार अनर्थकश्चेति ।[४] ऋग्वेदभाष्यकारेण महर्षिणा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना स्वकीये ऋग्वेदभाष्ये वायुशब्देनेश्वरः भौतिकवायुश्च ज्ञायेत इत्युल्लिखितमस्ति ।[५] लौकिकभौतिकपदार्थेषु रूपरहितः स्पर्शवाँश्च

यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित् प्रकृतयः । तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ।
वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः । वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुमः ॥

–श्रीमद्भागवतम् ६.१.४०

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन स्तमात् वेदस्य वेदता ॥

–आचार्यः सायणः, तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये उपोद्घातः ।

२ अत्र चत्वारो वेदविषयाः सन्ति,विज्ञानकर्मोपासनाज्ञानकाण्डभेदात् । तत्रादिमो विज्ञानविषयो हि सर्वेभ्यो मुख्योऽस्ति, तस्य परमेश्वरादारभ्य तृणपर्यन्तपदार्थेषु साक्षाद् बोधान्वयत्वात् ॥
महर्षिदयानन्दः सरस्वती, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाम्, वेदविषयविचारः ।

३ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधिभ्योऽन्नम्, अन्नाद्रेतः, रेतसः पुरुषः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ॥

–तैत्तिरीयोपनिषद् । आनन्दवल्ली । प्रथमोऽनुवाकः

४ अथातो मध्यस्थाना देवतास्तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेत्तेर्वा स्यादगतिकर्मण एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारस्तस्यैषा भवति ॥

–यास्कः, निरुक्तम् १०.१

५ '.... वाति सोऽयं वायुः सर्वगत्वादीश्वरो गतिमत्त्वाद् भौतिकोऽपि गृह्यते । वेत्ति सर्वं जगत्स वायुः परमेश्वरोऽस्ति, तस्य सर्वज्ञत्वात् । मनुष्यो येन वायुना तन्नियमेन प्राणायामेन वा परमेश्वरं शिल्पविद्यामयं

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पदार्थः वायुरित्यभिधीयते।[६]

अमरकोशे वायोर्विंशतिर्नामानि परिगणितानि सन्ति- १. श्वसनः, २. स्पर्शनः, ३. वायुः, ४. मातरिश्वा, ५. सदागतिः, ६. पृषदश्वः, ७. गन्धवहः, ८. गन्धवाहः, ९. अनिलः, १०. आशुगः, ११. समीरः, १२. मारुतः, १३. मरुत्, १४. जगत्प्राणः, १५. समीरणः, १६. नभस्वत्, १७. वातः, १८. पवनः, १९. पवमानः, २०. प्रभञ्जनश्च।[७]

वेदेषु वायुसन्दर्भे नैतानि विंशतिनामानि प्रयुक्तानि दृश्यन्ते । प्रमुखतयात्र प्रसङ्गानुरूपाणां १. वायुः, २. वातः ३., मरुतः/मरुद्गणाः, ४. मातरिश्वा, ५. पवनः, ६. पवमानः, ७. प्राणः, प्राणाः, प्राणादयो वेति शब्दानां प्रयोगः वैदिकदेवतारूपेण परिदृश्यते । एतासां देवतानां स्वरूपस्यावलोकनेन ज्ञायते यद् यद्यप्येते शब्दाः वायुसन्दर्भेणैव प्रयुक्ताः वेदेषु, परं नैतेषां शब्दानां प्रयोगः पर्यायरूपेणास्ति । स्वभाव-प्रभाव-कार्यक्षेत्रादिविज्ञानभेदेनेतासां विविधानां देवतानां नामादिकं कार्यवर्णनं स्तुतिर्वावलोक्यते वेदेषु। अस्य सङ्केतो यास्केनापि निरुक्ते विहितमस्ति।[८] अस्यालेखस्य मुख्यविषयपर्यालोचनार्थमुपर्युल्लिखितानां वेदेषूल्लिखितानां दैवतनाम्नां संक्षिप्तः परिचयः वेदेषु तेषां वर्णनमाधृत्य प्रस्तूयते।

वायुः

प्रमुखतो व्याकरणशास्त्रानुसारं 'वा गतिगन्धनयोः' इति धातोः 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इति सूत्रेण 'उण्' प्रत्यययोगात् वायुशब्दः साध्यते । शब्दनिर्वचनचिन्तकानामन्यानामाचार्याणां विविधार्थानुरूपेण वायुशब्दसाधकत्वचिन्तनमप्यवलोक्यते । जैमिनीयब्राह्मणे लिखितं यदयं

यज्ञं वा वेत्ति जानातीत्यर्थेन भौतिको वायुर्गृह्यते। एवमेवैति प्राप्नोति चराचरं जगदित्यर्थेन परमेश्वरस्यैव ग्रहणम्। तथा एति प्राप्नोति सर्वेषां लोकानां परिधीनित्यर्थेन भौतिकस्यापि। कुतः ? अन्तर्यामिरूपेणेश्वरस्य मध्यस्थत्वात्प्राणवायुरूपेण भौतिकस्यापि॥ -महर्षिर्दयानन्दः सरस्वती, ऋग्वेदभाष्यम् १.२.१

६ रूपरहितः पर्शवान्वायुः। स द्विविधः नित्योऽनित्यश्चेति। नित्यः परमाणुरूपोऽनित्यः कार्यरूपः। स पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वायुलोके, इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्सर्वशरीरवर्ती, विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः। शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः। स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणाऽपानादिसंज्ञां लभते। तर्कसङ्ग्रहः, पृष्ठ ८.

७ श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः। पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः॥
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणः। नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः॥
अमरकोषः १.१.६१-६३.

८ महाभाग्यात् देवताय एकात्मा बहुधा स्तूयते।
एकस्यात्मनोऽन्ये देवः प्रत्यङ्गानि भवन्ति॥ यास्काचार्यः, निरुक्तम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वायुशब्दः 'यु' धातोः सिद्ध इति।[९] मैत्रायणीसंहितायां काठकसंहितायाञ्चास्य शब्दस्य साधुत्वं 'इ' धातोः (इण् गतौ) कल्पितम्।[१०] निरुक्तकारेण महर्षिणा यास्केन वायुशब्दस्य साधुत्वं गत्यर्थकेन 'वा' धातोः, 'वी' धातोर्वेति स्वीकृतम्।[११]

ऋग्वेदे प्रथममण्डलस्य द्वितीये सूक्ते, एकशतोत्तरैकोनचत्वारिंशत्तमे सूक्ते, चतुर्थमण्डलस्यैकविंशतितमे सूक्ते, सप्तममण्डलस्य चतुःषष्टितमे सूक्त इत्याद्यनेकेषु सूक्तेषु वायुवर्णनं स्तुतिर्वोपलभ्यते।

त्रिष्वपि श्रेणिषु विभक्तासु वैदिकदेवतासु वायुरन्तरिक्षस्थानीयो वायवीयो वा देवः। अन्तरिक्षस्थासु देवतासु वायुः प्रधानः। अस्यैव पर्यायरूपेण वातोऽप्यवलोक्यते। वायुर्वा वातोऽपि वा वेदेषु भौतिकतत्त्वानां दैवीनां तत्त्वानाञ्च बोधकः। विशिष्टतया वायुशब्देन प्राणापानादिभेदयुतः सञ्चारी वायुरित्यवगम्यते। वातशब्देन चास्य तीव्रतररूपोऽवबुध्यते। प्रमुखतया वायुः दैवतरूपेण वातश्च झञ्झादिरूपेण परिलक्ष्यते।

'नियुत्वान्' इति वायोः सुप्रसिद्धो विरुदः। अनेनेदं प्रतीयते यदस्य दैवतस्य वैशिष्ट्यमेव नैरन्तर्येण सञ्चरणशीलत्वमस्तीति। ऐतरेयब्राह्मणान्तर्गतस्य शुनःशेपोपाख्यानस्य 'चरैवेती'ति[१२] सन्दर्भः वायुसन्दर्भे समग्रतयैव सुसान्दर्भिकः प्रतिभाति। वेदेषु वायोः यद्वर्णनमस्ति तेन ज्ञायते यद् वायुः गुणत्रययुक्तो देवः —

१. वायुर्हि धूलिकाकणान्वहति पत्राणि च पातयत्युत्पातयति च।

२. यथार्थतोऽयं वायुरेव वर्षाकरो देवः। वस्तुत आकाशस्थान् मेघरूपेणावस्थितान् जलकणान् वायुरेवेतस्ततो विस्तीर्य विकीर्य च पृथिवीतले पातयति वर्षयति वा।

३. वर्षाकाले या झञ्झोत्पद्यते तस्यापि मूले वायुरेव भवति। यद्यपि वायोः यज्झञ्झाकरं रूपमस्ति तद्वेदेषु 'वात' इत्युच्यते। परमिदमपि स्वरूपं वायोरेव भेदः। वस्तुतः वायोः स्वरूपं मन्दं कोमलञ्च प्रतिभाति, वातस्य च उग्रं तीक्ष्णं कठोरञ्चेत्येतयोर्वेदेषु यद्वर्णनं

---

९ यदिदं सर्वं युते तस्माद् वायुः ॥ जैमिनीय ब्राह्मणम् २.५६

१० वायुर्वा अग्नेस्तेजस्तस्माद् वायुरग्निमन्वेति ॥ मैत्रेयी संहिता ३.१.१०, काठकसंहिता १९.८.

११ वायुः कस्मात् ? वातेः। सततमसौ वाति गच्छति। वेतेः वा स्याद्गतिकर्मणः। अनेकार्थो वेतिः। तस्य वा गत्यर्थस्य। एतेः इति स्थौलाष्ठीविः। अस्मिन् पक्षे अनर्थको वकारः। उपजनमात्रम्। एत्यसौ इति वायुः ॥ निरुक्त १०.१.

१२ द्रष्टव्यम् : ऐतरेयब्राह्मणम्, शुनःशेपोपाख्यानम्। ऐ.ब्रा. अध्याय ३२.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दृश्यते तेन स्पष्टतयाऽभिव्यज्यते।

उषाया जागरणकारणः प्रकाशोद्वहसङ्केतो वा वायोर्धर्मः स्वभावो वेति वेदाध्ययनेन स्पष्टमवलोक्यते। अनेनैवाकाशमण्डलं पृथिवीमण्डलञ्च द्युतिमन्तौ जायेते इति वेदस्योक्तिः। वायोरिन्द्रेण सह घनिष्टः सुसम्बन्धो विद्यते। ऋग्वेदस्यानेकेषु स्थलेषु 'इन्द्रवायू' इति नाम्ना युगलदेवतारूपेणापि परिलक्ष्येते। वस्तुतस्तु वायुना सह यत्रेन्द्रस्य सम्बन्ध दृश्यते तत्रेन्द्रस्य तात्पर्यं विद्युदेवास्तीति प्रतिभाति। विद्युतः वायोश्च सहकार्येण वर्षादिमाध्यमेन पृथिवीस्थानां जीवजन्तूनां महदुपकारो जायत इत्यभिव्यज्यते वेदमन्त्रेभ्यः। सोऽयं वायुः सोमस्याद्यग्राहक इत्यपि वर्णनमुपलभ्यते। वस्तुतो वनस्पतीनां रसग्रहणं वायोः स्वभाव एव। वायुर्हि स्वर्गस्य पृथिव्याश्च सन्तान इत्युक्तं वेदे।[१३] वस्तुतोऽत्र अन्तरिक्षमेव स्वर्गमिति वर्णितं प्रतिभाति। वायुर्हि जीवनाधायकं तत्त्वम्। पुनः सुस्वास्थ्यार्थं वायोः प्रवहणमत्यावश्यकमिति वेदस्य कथनम्। वायुर्हि रोगमुक्तिकारकोऽस्ति जीवनाधायकशक्तेश्चायं प्रवर्धनङ्करोति। वायुर्हि विश्वस्य कारणभूतः, मनुष्याणां जीवानां वा पिता, देवानाञ्च श्वासश्चेति वैदिकी मान्यतावलोक्यते।[१४]

ब्राह्मणग्रन्थेषु वायोः परिचयः विस्तरेणोपलभ्यते। यथा–

अयं वै वायुर्योऽयं पवते।[१५] अयं वै वायुर्योऽयं पवत एष वा इदं सर्वं विविनक्ति यदिदं किञ्च विविच्यते।[१६] वायुरनुवत्सरः।[१७] वायुर्वै देवः।[१८] अयं वै ब्रह्म योऽयं (वायुः) पवते।[१९]. अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं (वायुः) यत् पश्चाद् वाति। पवमान एव भूत्वा पश्चाद् वाति।[२०]

वातः

वातो हि भौतिकवायोः देवता। 'वा' धातोरेव 'क्त' प्रत्यययोगाच्छिद्धो वातशब्दः।[२१] वातशब्दः वायुशब्दो वैकेनैव 'वा गतिगन्धनयोः' इति धातोः निष्पन्नः रूपः। स्वस्य गतिर्वा गन्धस्य वहनं वाप्यस्य तात्पर्यः। वेदेषु प्रयुक्तो वातशब्दस्तु 'वा' धातोः 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्'

---

[१३] द्र. ऋग्वेद ७.९.३.

[१४] द्र. हिन्दूधर्मकोश, राजबली पाण्डेय।

[१५] शतपथ ब्राह्मण २.६.३.७.

[१६] शतपथ ब्राह्मण १.१.४.२२.

[१७] ताण्ड्यब्राह्मण १३.३.१७

[१८] जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मण ३.४.८.

[१९] ऐतरेयब्राह्मण ८.२८.

[२०] तैत्तिरीयब्राह्मण २.३.९.६

[२१] द्रष्टव्यम् : संस्कृतहिन्दीकोश, वामन शिवराम आप्टे।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उणादिकोषः ३.८६ इति सूत्रेण 'तन्' प्रत्यये कृते निष्पन्नो भवतीत्यवबुध्यते। जैमिनीयब्राह्मण उल्लिखितं यच्छर्वं वस्तुजातं गतिशीलतामेतीति वातो भवतीति।[२२] तत्रैवायं शब्दः 'वा' धातोर्निष्पन्न इत्यप्युल्लिखितम्।[२३] षड्विंशब्राह्मणेऽप्येतदेव प्रकारान्तरेणोक्तम्।[२४]

मैत्रायणीसंहितायां काठकसंहितायाञ्चोल्लिखितं यदग्नितत्त्वस्य प्रवर्द्धकत्वमेव वातस्य वैशिष्ट्यमिति।[२५] इत्थमेव गोपथब्राह्मणानुसारं 'वय गतौ' इति धातोर्वातशब्दो निष्पन्नः स्यात्।[२६]

ऋग्वेदे द्वयोः सूक्तयोरस्य दैवतस्य स्तुतिः समुपलभ्यते। वातो हि वायोः प्रेरक आत्मतत्त्वभूतश्च देवः। वेदानां कतिपयेषु स्थानेषु वातस्य सम्बन्धः पर्जन्येन सह स्थापितोऽवलोक्यते। यथा वरुणस्य इन्द्रेण सह सम्बन्धोऽस्ति, तयोः सहवर्णनं चाप्युपलभ्यते, तथैव वातस्य पर्जन्येन सह सम्बन्धः प्रतिभाति। वस्तुतो वातो हि देवानां श्वासप्रश्वासरूपोऽस्तीत्यनुमीयते। रुद्र इव वातोऽपि रोगान्नपाकरोति, जीवनावधिं वर्धयति, शारीरिकाँश्च गुणान् बिभर्ति। वातो हि गृहेष्वमरत्वनिधिः। असौ देवः तीव्रप्रकाशोत्पादकः तीव्रवेगयुक्तश्चास्ति। वातो हि रोगनाशकः, जीवनावधिवर्धकः, शारीरिकगुणपोषकश्चास्ति। वातस्यैव कारणाद् बभ्रुवर्णस्य वायुः प्रवहति। असौ प्रातःकाले उषां प्रकाशयुक्तां विदधाति।

वातो वेगातिशययुक्तो देवः। अस्य वेगस्वरूपत्वं प्रायो देवैरश्वैश्चोपमीयते। यदाऽयं वातः सगर्जनमेति तदा नीलवर्णाकाशः पाटलः सञ्जायते, पृथ्व्याञ्च झञ्झायाः परिदृश्यं समुपस्थापयति। तदा वातेन दिशः परिपूर्णा जायन्ते। वातोऽह्यसौ सर्वस्यास्य भुवनस्य राजा। वेदेष्वस्य वातस्य रथवर्णनमप्युपलभ्यते, यो रथ आकाशे गमनं करोति, पृथ्वीञ्च धूलिधूसरितां विदधाति। वातस्य स्वरूपं न कोऽप्यवलोकितुमर्हति, तस्य घोष एव श्रूयतेतरामित्यादिकं वातस्वरूपं वेदमन्त्राणामध्ययनेनावबुध्यते। वातस्य स्वरूपसन्दर्भे शतपथ[२७]गोपथा[२८]दिब्राह्मणग्रन्थेष्वपि

---

२२ यदिदं सर्वं वाति तस्माद्वातः॥ जैमिनीयब्राह्मणम् २.५६

२३ वाते वाति॥ जैमिनीयब्राह्मणम् ३.११४

२४ वाता वायन्ते॥ षड्विंशब्राह्मणम् ६.८२

२५ वायुर्वा अग्नेस्तेजस्तस्माद् यद्रयङ्वातो वाति तदग्निरन्वेति॥ मैत्रायणीसंहिता ३.१.१०, काठकसंहिता १९.८

२६ वातो वायात्॥ गोपथब्राह्मणम् १.३.१३

२७ वातो हि वायुः॥ शतपथब्राह्मणम् ८.७.३.१२
यो वै प्राणः स वातः॥ शतपथब्राह्मणम् ५.२.४.९
न वै वातात् किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति तस्मादाह वातो वा मनो वेति॥
शतपथब्राह्मणम् ५.१.४.८
वातो वै यज्ञः। शतपथब्राह्मणम् ३.१.३.२६

२८ वाग् वातस्य पत्नी॥ गोपथब्राह्मणम् २.२.९

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सुविस्तृतं विवेचनमुपलभ्यते। वेदेषु वातशब्दस्य प्रयोगो वायुः, प्राणः प्राणा वा, गमनशीलं तत्त्वम्, वेगयुक्ताः पदार्था जन्तवो वा, विज्ञानम्, शुद्धिकारकं सुखवर्द्धकं च तत्त्वम्, ओषधिस्थवायुविज्ञानम्, वायुवेगगतिविज्ञानम्, वायुविद्या, वायोः शोधनम्, विज्ञातव्यो व्यवहार इत्यादिष्वर्थेष्वस्तीति महर्षेर्दयानन्दस्य वेदभाष्यावलोकनेनावबुध्यते।[२९]

मरुतः/मरुद्गणाः

वेदेषु मरुच्छब्दस्य प्रयोगः प्रायेण बहुवचन एवावलोक्यते। मरुच्छब्दः 'मृ' धातोर्निष्पन्नो भवति। अस्यार्थः प्रकाशनं मर्दनं वा। द्वावप्येतावर्थौ मरुतः कृते उपयुक्तौ इति प्रतीयते। यतो हि मूलत एते द्युतिमन्तो देवाः। अतो 'मर्' प्रकाशनमिति सान्दर्भिकः, पुनर्वनानां मर्दनकारणाद्द्वितीयोऽप्यर्थो ग्राह्यः। केचिद्विद्वांसः 'मृ मरणे' इति धातोर्निष्पन्नं मत्वा मरुतः प्रेतात्मनो मूर्तीकरणं मन्यन्ते। परमृग्वेदे तादृशं किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते। ऋग्वेदस्याध्ययनेन ज्ञायते यत् मरुच्छब्दः 'मृड्' धातोः, 'मद्' धातोः, 'मृ' धातोः 'मिह्'धातोः 'मृज्'धातोर्वा रूप इति।[३०] निरुक्तानुसारं मरुच्छब्दः 'मा' धातोः 'रु' धातोश्च संयोगान्निष्पन्न अथवा 'मा' धातोः 'रुच्' धातोश्च योगान्निर्मितः किं वा 'महत्' इत्युपपदपूर्वकं 'द्रु' धातोः रूपमिति कल्पितमस्ति[३१]। देवराजयज्वामहोदयस्य निघण्टुवृत्यनुसारं

---

[२९] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेदभाष्यम्, महर्षि दयानन्दः सरस्वती
यजुर्वेद भाष्यम्, महर्षि दयानन्दः सरस्वती
दयानन्दवैदिककोश, राजवीरः शास्त्री, पृ. ८४८,८४९.

[३०] क. ऋग्वेदे मरुच्छम्बद्धस्य 'मृड्'धातो उदाहरणानि :
मरुतो मृडयन्तु नः॥ ऋग्वेद १.२३.१२, तेषु णो मरुतो मृडयन्तु॥ ऋग्वेद १.१६९.५, स्तुतासो मरुतो मृडयन्तु॥ ऋग्वेद १.१७१.३, मृडत नो मरुतो मा॥ ऋग्वेद ५.५५.९, हये नरो मरुतो मृडता नः॥ ऋग्वेद ५.५७.८

ख. ऋग्वेदे मरुच्छम्बद्धस्य 'मद्'धातो उदाहरणानि :
रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा॥ ऋग्वेद १.८५.१, मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः॥ ऋग्वेद १.८५.६, धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे॥ ऋग्वेद १.८५.१०, यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजनो मादयासे॥ ऋग्वेद १.१०१.८, मरुद्भिरस्मिन् यज्ञे बर्हिषि मादयस्व॥
–ऋग्वेद १.१०१.९

ग. ऋग्वेदे मरुच्छम्बद्धस्य 'मिह्'धातो उदाहरणम्–
यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षु॥ ऋग्वेद १.१६७.४

घ. ऋग्वेदे मरुच्छम्बद्धस्य 'मिक्ष्'धातो उदाहरणम् :
स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः॥ ऋग्वेद ५.५८.५

ङ. ऋग्वेदे मरुच्छम्बद्धस्य 'मृज्'धातो उदाहरणम् :
मर्जयन्मरुतो दाशुषे गृहे॥ ऋग्वेद १०१२२.५

[३१] मरुतो मितराविणो वा। मितरोचिनो वा। महद् द्रवन्तीति वा॥ यास्कः, निरुक्तम् ११.१३

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'मा' धातोः 'रुच्' धातोश्च योगात् मरुच्छब्दो निष्पन्नः किं वा 'मृ' धातोः 'रुति' प्रत्यययोगान्निर्मित[३२] उत वा 'मृ' धातोः 'उति' प्रत्यययोगान्निष्पन्न[३३] इत्युल्लिखितमस्ति।

मरुतो देवानां गणरूपोऽन्तरिक्षसम्बद्धश्च। वेदेषु प्रमुखत ऋग्वेदेऽस्य गणस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। न्यूनत्वेन प्रायस्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि सूक्तानि सम्पूर्णतया मरुद्गणसम्बद्धान्येव सन्ति ऋग्वेदे। अन्ये चापि कतिपय सूक्तानि सन्ति येषु मरुद्गणैः सहान्येषां देवतानां स्तुतिर्वर्णनं वाऽस्ति। मरुतां सङ्ख्या एकविंशतित एकशतोत्तराशीतिपर्यन्तं कथ्यते। यजुर्वेदे श्रौतग्रन्थेषु चैतेषां सङ्ख्या एकोनपञ्चाशदित्युल्लिखितं वर्तते।[३४]

मरुतां स्वरूपविषये द्विप्रकारकं व्याख्यानं प्रचलिताऽस्ति। एकेऽमुं 'झञ्झावातस्य देवता' इति मन्यन्ते। अपरे कथयन्ति यन्मरुतः वायोः दैवतस्य प्रतिनिधित्वं निर्वहन्तीति। निरुक्ते यास्काचार्येण मरुतो वर्षासम्बद्धान् मत्वैतानन्तरिक्षस्थानीयानित्युल्लिखितमस्ति। यास्कानुसारं मरुतोऽर्थः 'सुश्लिष्टत्वेन शब्दायमानाः वा प्रकाशिता वा आधिक्येन द्रवन्तो वा वर्षायमाणा वेति दृश्यते। अर्वाचीनेषु साहित्येषु मरुदित्यस्यार्थः 'वायु' इत्यर्थे सङ्कुचितः। ऋग्वैदिक दैवतदृष्ट्या मरुतोऽवश्यमेव वायुसदृशा देवाः परं ते नैव सर्वात्मना वायवः।

अरविन्दयोगिनो विचारानुसारं मरुतो जीवनशक्त्यः प्रज्ञाशक्त्यश्च वर्तन्ते, येऽस्माकं सर्वेभ्योऽपि क्रियाकलापेभ्य सत्यस्य प्रकाशान्वेषणं कुर्वन्ति। एतेऽस्माकं सत्तायाः स्नायविका जैविका वा शक्त्यः सन्ति, ये बुद्धिषु चैतन्याभिव्यक्तिरूपेण प्रकटिता भवन्ति।[३५]

ऋग्वेदे मरुतां माता 'पृश्निः'[३६]'गौ'[३७] चेत्युल्लिखितमस्ति। यास्कानुसारमियं गौः पृथ्वी चादित्यश्चेति द्वावेवेति निश्चीयते। सायणानुसारमियं भूमिः वर्तते चेदरविन्दानुसारं प्रकाश इति। वासुदेवशरणोऽग्रवालः मातृत्वस्य, ब्रह्माण्डे वर्तमानायाः सृष्टिशक्त्याश्च प्रतीकरूपेणोद्धरतीमां गाम्। मरुतो देवा आकाशपुरुषरूपाः, दिवोनर[३८] इत्युक्ताः। कदाचित् स्वयमुत्पन्ना इत्यप्युक्ता मरुतः।[३९] स्वमहत्त्वकारणादेते त्रिष्वाकाशेषु निवसन्ति।[४०] एकस्मिन् स्थले त्वेतान् अग्निरेवेति

[३२] मातेः पूर्वं रोतेर्वोत्तरार्धम्। मितमितं वा रोचते। मितमितं वा रोचयति॥ देवराजयज्वा, निघण्टुवृत्ति १.२.१३
[३३] तदेव ३.१८.६
[३४] द्रष्टव्यम् : डा. प्रवेश सक्सेना, वेदों में क्या है ?
[३५] द्रष्टव्यम् : श्रीअरविन्द, वेदरहस्य, भाग १,२.
[३६] ऋग्वेद १.८५.२
[३७] तदेव
[३८] ऋग्वेद ५.५४.१०.
[३९] प्र ये जाता महिना ये च नु स्वयम्॥ ऋग्वेद ५.८७.२.
[४०] यदुत्तमे मरुतो ध्यमे वा यद्वाधमे सुभगासो दिविष्ठ॥ ऋग्वेद ५.६०.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वर्णितमस्ति।[४१] मरुतामग्निना सहायं सम्बन्धः विद्युताग्निना सहैतेषां सम्बन्धं द्योतयति इति प्रतीयते। यतो ह्येतेषां सम्बन्धः विद्युतेन सहैव विशिष्टतया प्रख्यातः। ऋग्वेदस्यानेकेषु मन्त्रेषु ते विद्युतेन सह सम्पृक्ताः परिदृश्यन्ते।[४२] मरुतो गतिशीला देवता इति ऋग्वेदाध्ययनेन स्पष्टं भवति।[४३] यदा मरुतः तीव्रतया गच्छन्ति तदैते वायुरिव प्रतीयन्ते।[४४] यदा ह्येते वायुवेगेन गमनं कुर्वन्ति, तदा पर्वता अपि कम्पमाना भवन्तीति वर्णितमस्ति।[४५] अनेकेषु स्थलेष्वेतेषां वर्णनं सैनाकानामिवास्ति वेदे। एतेषां क्रोधत्वात्, भयङ्करस्वभावाच्च सर्वे भयभीताः भवन्तीत्यभिव्यक्तमस्ति।[४६] मरुद्गणाः स्थिरान् वृक्षान् चञ्चलान् कुर्वन्ति। स्वशक्त्या सर्वांश्च लोकान् पराजययुक्तान् कुर्वन्ति। मरुतोऽग्नीव दीप्तान् जलयुक्तान् मेघान् पर्जन्यान् वा छिन्ना भिन्नाश्च कृत्वा जलवर्षणकारका भवन्ति। रुद्रास्ताः पृश्निगर्भतः समुत्पादयत्। शत्रुभक्षका जलवर्षकाश्च मरुद्गणाः पर्जन्येषु विद्युद्रूपेण प्रकाशिता भवन्ति। ते जलेन पृथिवीं सिञ्चयन्ति।[४७]

मातरिश्वा

वायोः पर्यायरूपेण वेदेषु 'मातरिश्वन्' इति शब्दस्यापि प्रयोगोऽवलोक्यते। मातरि अन्तरिक्षे श्वसति गच्छति वर्धते वेति विग्रहे 'मातरि' इति सप्तम्यन्तोपपदे 'टुओश्वि वृद्धौ' इति भ्वादिगणीयधातोः 'श्वनुक्षन् पूषन्....' सूत्रेण[४८] कनिन् प्रत्ययः। अथवा मातरि श्वसिति जीवयति शेते वेति विग्रहे 'मातृ'इत्युपपदे 'श्वस् प्राणने' इत्यदादिधातोः 'कनिन्' प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिर्जायत यति विदुषां दृढं मतम्। अदादिगणान्तर्गतस्य' श्विकनिन् डिच्चेत्ययं शब्दः साध्यते।[४९] ऋग्वेदस्य 'मातरिश्वा यदमिमीत मातरि'[५०] इति वचनानुसारमयं शब्दः 'माङ्' धातोः रूप इति ज्ञायते।[५१] ऋग्वेदे बालखिल्यसूक्ते[५२] मेध्येन पृषध्रेण च सह यज्ञकर्तृरूपेणोल्लिखितोऽयं शब्दः। ऋग्वेदस्य

---

[४१] अग्नयो बृहदुक्षो मरुतः॥ ऋग्वेद ३.२६.४.
[४२] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद ५.५४.३, ५.५४.११.
[४३] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद ३.५४.३.
[४४] वातासो ये धुनयो जिगत्नवः॥ ऋग्वेद १०.७८.३.
[४५] प्रवेपयन्ति पर्वतान् यद् यामं यान्ति वायुभिः॥ ऋग्वेद ३.७.४.
[४६] भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यः॥ ऋग्वेद १.८५.८
[४७] द्रष्टव्यम् : ऋग्वैदिकाः मरुद्देवतासम्बद्धानि च सूक्तानीति॥
[४८] उणादि. १.१५९
[४९] द्रष्टव्यम् : वामन शिवराम आप्टे, संस्कृतहिन्दी शब्दकोश
[५०] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद ३.२९.११.
[५१] द्रष्टव्यम् : वैदिकनिर्वचनकोषः, डा. ज्ञानप्रकाश शास्त्री
[५२] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद ८.५२.२.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

दशमे मण्डले[५३] 'मातरिश्वा' इति शब्दस्योल्लेख उपलभ्यते।[५४] ऋग्वेदस्य वर्णनानुसारं[५५] अग्निः सोमश्चाकाशतोऽधः पृथिव्यामागतवन्तौ । तत्र च मातरिश्वाऽग्निं दूरत आनयत् । ऋग्वेददेऽस्य मातरिश्वनोऽर्थो विद्युदित्यनेकेषां मतम्। झञ्झाऽप्यस्यार्थ इत्यनेकेषां मतम्। अर्वाचीनसमयेऽस्यार्थ झञ्झा एव सञ्जातोऽर्थः। विद्युच्च वायुश्च झञ्झारूपेणैकत्वतया दृष्टिगोचरत्वं यातीति चिन्तनेन ऋग्वेदीयार्थस्यापि समन्वयो भवतीति।

अरणिषु वायुषु वा योऽग्निः प्रवृद्धो भवति स एव मातरिश्वा इति ऋग्वेदाध्ययनेन सुस्पष्टं भवति। अस्य मातरिश्वनो वर्णनं ऋग्वेदे समुपलभ्यते । ऋग्वेदस्य विविधेषु स्थलेषु मातरिश्वनो वर्णनं समुपलभ्यते।[५६] ऋग्वेदानुसारं 'विवस्वान्' इत्यस्य दूतोऽपि मातरिश्वा इत्यवगम्यते। ये मातर्यन्तरिक्षे श्वसति स वायुः मातरिश्वा इति ऋग्वेदाध्ययनेन स्पष्टमवगम्यते।[५७] ऋग्वेदे मातरिश्वा इति प्राणस्य नाम इति।

पवनः

शुद्धिकारकः पवित्रीकरणहेतुर्वेत्यर्थेऽस्य पवन शब्दस्य प्रयोगः वेदेषु लोकेऽपि प्रचलितोऽस्ति। 'पू' धातोः 'ल्युट्' (अन) प्रत्यये कृते पवनशब्दः साध्यते। अथर्ववेदोक्तेन 'स्योना मापः पवनैः पुनन्तु'[५८] इति मन्त्राधारेणाप्यस्य शब्दस्य साधुत्वं 'पू' धातोरेवेति स्पष्टं भवति। अस्य पवन शब्दस्य प्रयोगोऽथर्ववेदेऽन्नं तृणाभ्यां पृथक्करणार्थं प्रयुक्तस्य यन्त्रस्य द्योतकरूपेणाभिव्यक्त इति म्याक्डोनलकीथमहाभागाभ्यां कथनम् ।[५९] शुद्धीकरणार्थे पवित्रीकरणार्थे वाप्यस्य पवनशब्दस्य प्रयोगोऽथर्ववेदेऽन्यत्रापि उपलभ्यते ।[६०] वस्तुतोऽयं पवनशब्दो वायोरेव भौतिकशुद्धीकरणस्वरूपपर्यायरूपेण प्रयुक्त इत्यवगम्यते । निरुक्तेऽस्य शब्दस्य प्रयोगो मुख्यतयाऽन्नशोधकतत्त्वरूपेणोल्लिखितः ।[६१] लोकव्यवहारेऽयं शब्दो गतिशीलो वायु इत्यर्थे रूढः।

---

[५३] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद १०.४८.२, १०.१०५.६.

[५४] द्रष्टव्यम् : Macdonell A A & Keith A B, Vedic Index, Vol 2

[५५] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद ३.९.५, ६.७.४

[५६] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद ३.२६.२, ३.२९.११, १०.८८.१९.

[५७] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद १.१७१.४.

[५८] अथर्ववेद १८.३.११.

[५९] द्रष्टव्यम् : Macdonell A A & Keith A B, Vedic Index, Vol 1 (अनुवाद रामकुमार राय, पृष्ठ ५७७)

[६०] अनस्थाः पूताः पवनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि यन्ति लोकम्॥ अथर्ववेद ४.३४.२.

[६१] द्रष्टव्यम् : यास्क, निरुक्त ६.९.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पवमानः

'पू' धातोरेव 'शानच्' प्रत्ययेन सहैव 'मुक्' इत्यस्यागमेनायं पवमानशब्दः साध्यते । म्याक्डोनलकीथमहाभागाभ्यां कथनानुसारं पवमानशब्द एतादृशः शब्दोऽस्ति यस्य ऋग्वेदे प्रायशः स्वशुद्ध्यर्थं सोमस्य कृते प्रयुक्तोऽस्ति।[६२] कालान्तरेऽस्य प्रयोगः कतिपयेषु स्थलेषु वायोः कृतेऽपि 'परिष्कारक' इत्याशये प्रयुक्तः ।[६३] पवमानशब्दस्य वेदेषु, प्रमुखतया ऋग्वेदस्य नवममण्डले सोमसन्दर्भे प्रयुक्तोऽस्ति ।[६४] पवमान शब्दस्य सोमेन सह सोमस्वरूपेण सह वा यः सम्बन्धः परिदृश्यते तेनेदं निश्चेतुं शक्नुमो वयं यद् वायोः सोमस्यापि सम्बन्धः प्रगाढो वर्तत इति । वस्तुतः सोमस्यास्तित्वं वायौ (पवमाने) एवेति स्थिरः प्रतिभाति। वायुसोमाभ्यां सहसम्बन्धे यद् वैज्ञानिकत्वमवलोक्यते वेदेषु तदपि वनस्पतिविज्ञानदृष्ट्या पृथगनुसन्धेयो विषयः।

प्राणः/प्राणाः/प्राणादयः

'प्र' इत्युपसर्गपूर्वकम् 'अन्' धातोः 'अच्' 'घञ्' वा प्रत्यये कृते प्राणशब्दः साध्यते ।[६५] अथर्ववेदे प्रयुक्तस्यास्य शब्दस्यार्थचिन्तनदृष्ट्यायं प्राणशब्दः 'अन्' धातोरेव रूप इत्यवगम्यते ।[६६] शतपथब्राह्मणानुसारमयं प्राणशब्दः प्रोपसर्गसंयुक्तस्य 'नी'धातो रूप इति प्रतीयते।[६७] जैमिनीयब्राह्मणानुसारमप्ययं प्राणशब्दः 'नी'धातो एव रूप इत्यवगम्यते।[६८] ऐतरेयब्राह्मणस्योल्लेखानुसारमप्ययंप्राणशब्दः'नी'धातोएवरूपइत्यवगम्यते।[६९] गोपथब्राह्मणेऽस्य प्राणशब्दस्यार्थानुकूलनिर्मितिः 'प्र' उपसर्गपूर्वान्नीधातोः विनोपसर्गात् 'प्री'धातोर्वेत्यवगम्यते ।[७०]

---

[६२] द्रष्टव्यम् : Macdonell A A & Keith A B, Vedic Index, Vol 1 (अनुवाद रामकुमार राय, पृष्ठ ५७७)

[६३] तदेव

[६४] आ नः पवस्व धारया पवमान रयिं पृथुम्॥ ऋग्वेद ९.३५.१, देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे॥ ९.८६.३०, पवमान पवसे धाम गोनाम्॥ ऋग्वेद ९.९७.३१, सामवेद पू. ५.७.३, पवमानः पुनातु मा॥ अथर्ववेद ६.१९.१,२॥

[६५] वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दी कोश, पृष्ठ ६८७.

[६६] नमस्ते प्राण प्राणते॥ अथर्ववेद ११.४.८, प्राणो ह स्र्वस्येश्वरो यश्च प्राणति यच्च न॥ अथर्ववेद ११.४.१०, यच्च प्राणति प्राणेन॥ अथर्ववेद ११.७.२३.

[६७] एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः॥ शतपथब्राह्मणम् १०.५.२.१४, यद्वै प्राणेनान्नमात्मन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वम्॥ शतपथब्राह्मणम् १२.९.१.१४.

[६८] एषा हीदं देवता सर्वं प्राणयत। तद्यत् प्राणयत तस्मात् प्राणः॥ जैमिनीय ब्राह्मण ३.३७७, प्राणो हीदं सर्वं प्राणेत। तद्यते प्राणेत तस्मात् प्राणः॥ जैमिनीय ब्राह्मण २.५७.

[६९] उद्यन्न खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते। ऐतरेयब्राह्मणम् ५.३१.

[७०] प्राणः प्रणीतानि ह भूतानि प्राणः प्रणीताः प्रणीतास्ते॥ गोपथब्राह्मण १.२.११, प्राणो वै वायुः, प्राणमेव प्रीणाति॥ गोपथब्राह्मण २.१.२६, प्राणो वा आयतिः, प्राणमेव तेन प्रीणाति॥ गोपथब्राह्मण २.२.३.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्राणो हि सूक्ष्मो जीवनवायुः । आरण्यकेषूपनिषत्सु चायं प्राणो विश्वस्यैकत्वभावस्य सर्वाधिकं प्रयुक्तः सङ्केतः । व्यापकत्वेन प्राणः ज्ञानेन्द्रियाणां चैतनत्वं वा प्रकटयति । यदा कदा प्राणशब्दः साधारणश्वसनं वापि बोधयति । वस्तुतोऽस्य प्राणशब्दस्योचितोऽर्थः श्वासस्यादानं विसर्जनमपि चेत्यवगम्यते । प्राणायामक्रियास्वयमेव भावोऽभिप्रेतः ।[७१] प्राणशब्दः श्वसनद्योतकः । वैदिके साहित्येऽस्य प्राणशब्दस्य प्रयोगो विस्तृतरूपेणोपलभ्यते । ऋग्वेदेऽन्येषु च वेदेष्वस्य विविधसन्दर्भ उल्लेखोऽस्ति । प्रमुखतोऽय वर्णनं विवरणमुल्लेखो वा ऋग्वेदादतिरिक्तमथर्ववेदे, आरण्यकेषु उपनिषत्सु, शतपथब्राह्मणे, जैमिनीयब्राह्मणे, मैत्रायणीसंहितायां चोपलभ्यते ।[७२] बृहदारण्यकोपनिषदि 'प्राणोऽसौ लोकः' 'प्राणः सामवेदः' 'प्राणो मनुष्या' इत्यादिपदैः प्राणस्य महिमामण्डनमुपलभ्यते ।[७३]

वेदादिषु वायुपञ्चकस्य प्राणपञ्चकस्य वा वर्णनमुपलभ्यते १. प्राणः, २. अपानः, ३. व्यानः, ४. समानः, ५. उदानश्च । तद्यथा :

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥
उदानः पादयोरास्ते हस्तयोरङ्कसन्धिषु । कर्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादिप्रकीर्तितम् ॥

पञ्च प्राणैः सह पञ्चोपप्राणानामपि वर्णनमुपलभ्यते— नागः, कूर्मः, कृकलः, देवदत्तः, धनञ्जयश्च। शारदातिलकटीकायामेतेषां वर्णनमुपलभ्यते—

उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः । उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः ।
कृकलस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः । विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः ॥
न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥

पञ्चसु दशसु वा प्राणादिवायुषु प्राणः प्रमुखो महत्त्वपूर्णश्च । यद्यप्यन्येषां चतुर्ण्णां नवानामपि वा महत्त्वं न न्यूनम् । वस्तुत एतेषां पञ्चानां दशानां वा प्राणादिभेदानां समष्टिरूपत्वेन प्राणशब्दस्य प्रयोगोऽभिप्रेत इति प्रतीयते । वायोः शरीरान्तःसञ्चारीस्वरूपो यो हि जीवनाधारकत्वेनाश्रयभूतो भवति स एव विविधरूपेण विविधनाम्ना च व्यवह्रियत इत्यवगम्यते ।

प्रायशः प्राणशब्दः श्वासमात्रमपि द्योतयति। परन्त्वस्योपयुक्ताशय 'उच्छ्वास' एवेति, नत्वस्याशयः

---

[७१] हिन्दूधर्मकोश, राजबली पाण्डे, पृष्ठ ४२८
[७२] द्रष्टव्यम् : Macdonell A A & Keith A B, Vedic Index, Vol 1 (अनुवाद रामकुमार राय, प्रथमो भागः) पृ. ५३
[७३] द्रष्टव्यम् : बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDE- Delhi

श्वासस्यान्तःग्रहणमिति कतिपयानां विदुषां मतमवलोक्यते।[७४]

वेदेषु वायुविज्ञानाभिव्यञ्जकत्वस्योदाहरणानि

विविधनामस्वरूपादियुक्तस्य वायोरुपर्युक्तविवरणानुरूपं ततोऽधिकञ्च वेदेषु तस्य वैज्ञानिकत्वाभिव्यञ्जनमुपलभ्यते । तेषामभिव्यञ्जकतानां सम्यक् स्वाध्यायेन, व्यावहारिकप्रयोगेण च भौतिके लोके मानवीयव्यवहारेष्वनेकाविष्कारकरणं नाऽसम्भवम्। परमेतस्य कृतेऽत्रोपलब्धाभिव्यञ्जकत्वस्य सूक्ष्माध्ययनप्रयोगाणामावश्यकत्वं प्रतिभाति। अत्रास्मिन् विषये वेदेषूपलब्धानां कतिपयोदाहरणानां प्रस्तुतिः सान्दर्भिकी एव।

अयं वायुः पञ्चभूतान्तर्गतः स्थूलवायुर्नास्ति, आकाशोऽपि पञ्चभूतान्तर्गत आकाशो नास्तीति विदुषामत्र मतम्॥ वैदिकदृष्ट्या वाय्वादयो प्राकृतिकशक्तिसम्पन्नाः सर्वे एव पदार्था देवतत्त्वरूपाः सन्ति।[७५]

प्राणवायुमाध्यमेन प्राणिनां शरीरेषु जीवनाधायतत्त्वस्य सञ्चारोऽपानवायुमाध्यमेन च दोषदूरीकरणमावश्यकमिति यथार्थं प्रति सङ्केतयति वेदः।[७६] अस्य विज्ञानं सम्यग्विदित्वा मनुष्यैः स्वस्थैरानन्दयुतैश्च भाव्यमिति वेदोपदेशः।

वेदस्यायमपि सङ्केतोऽस्ति यद्वायवो जलानि च प्राणिनां कृते ओषधिरूपाः भवन्तीत्यवबुध्य जनैः सर्वदा विविधप्रकारकाणां जलानां वायूनाञ्च वैज्ञानिकप्रयोगमाध्यमेन सुस्वास्थ्यसम्पन्नैः सर्वव्यवहारसौकर्ययुतैश्च भाव्यमिति।[७७]

वेदस्य कथनमस्ति यद्वायुरेव जीवनमतोऽस्य सुरक्षणं सुप्रयोगश्चास्माकं कर्तव्यत्वेनापतति—

यददो वात ते गृहे अमृतस्य निधिर्हितः। तेन नो देहि जीवसे।[७८]

इह जगति विद्यमानानां जीवधारिणां जीवनार्थं प्राणवायोरावश्यकता भवति । मनुष्यः प्रतिदिनं प्रायेण २२००० वारं श्वसतीत्याधुनिकविज्ञानेनापि सम्मतं तथ्यम् । तदर्थं दैनिकं प्रायेण विंशतिकिलोग्रामपरिमितमात्रायां शुद्धवायोरावश्यकता भवति । शुद्धो वायुः प्राणिनां

---

७४ द्रष्टव्यम् : Macdonell A A & Keith A B, Vedic Index, Vol 1 (अनुवाद रामकुमार राय, प्रथमो भागः) पृ. ५४

७५ अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता ....॥ यजुर्वेद १४.२०

७६ युवं वायो सविता भुवनानि रक्षथ।

७७ आपो वाता ओषधयः तान्येकस्मिन् भुवने अर्पितानि॥

७८ ऋग्वेदः १०।१८६।३

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

जीवनाधाररूपोऽत एषां जीवनरक्षणार्थं वायोः शुद्धत्वमस्य दूषणराहित्यञ्चात्यावश्यकम् । तदर्थं वायोः शुद्धत्वापेक्षया वेदस्य सन्देशो महत्त्वपूर्णः । वेदः कथयति–

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभिश्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं विदस्येत् ॥[७९]

मनुष्यैर्वायोः सुप्रयोगमाध्यमेन विविधवाहननिर्माणकार्यैः स्वसुखसाधनानामनुष्ठानं कर्तव्यमित्यस्याशयः । अक्सीजनाभिधेयप्राणवायो रक्षणार्थमत्र निर्देशः ।

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥[८०]

बाह्याभ्यन्तराक्षेपप्रयोगमाध्यमेनौषधत्वस्वरूपो वातनामको वायुरस्माकं शरीरशुद्धिकारणभूतो भवेदित्यस्याभिप्रायः ।

वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥[८१]

वायुर्हि तादृशमौषधमस्ति यच्छान्तिः कल्याणञ्चावापयत्यस्माकं दीर्घजीवनस्य कारणभूतञ्च भवतीति ।

वायुप्रदूषणकरणं हि पापकर्म, तस्य शोधनञ्च पुण्यकर्मेति वेदस्य विचारः । सर्वैरपि वायुदूषणकारकतत्त्वानां क्षयीकरणाय प्रयतनीयमिति वेदमन्त्राणामाशयः ।

अथर्ववेदे वायोः कार्यप्रकारगतनामानि वर्णितानि । तानीमानि सन्ति– तपः, हरः, अर्चिः, शोचिः, तेजश्च । येषां सुप्रयोगद्वारा सर्वैरपि मानवैः स्वारिगतभयमुक्तैर्भाव्यमित्युपदिष्टमस्ति–

वायो यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥१॥
वायो यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥२॥
वायो यत्तेऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥३॥
वायो यत्ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥४॥
वायो यत्ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥५॥[८२]

लोके जलमग्निः वायुश्च शोधकतत्त्वरूपेण वर्त्तमानाः सन्ति। तत्रापि च जलापेक्षयाऽग्नि

---

[७९] ऋग्वेद ६.३७.३
[८०] ऋग्वेद १०.१३७.३
[८१] ऋग्वेद १०.१८६.१
[८२] अथर्ववेद २.२०

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अग्न्यपेक्षया च वायुः शोधकतर इति वैदिकं मतम्। वेदः कथयति यद् वायोर्दूषणं तस्य क्षतिर्वास्माकं कृते हानिकारकं भवति।

पवनदेवस्य तेजः सर्वदोषनिवाकमस्ति । वायोः सङ्गठनकर्तृशक्तिर्दिव्यवाणीयुक्तशक्तिश्च विद्येते इति ऋग्वेदे उल्लिखितमस्ति । मनुष्यैरस्या शक्तेर्व्यावहारिकं रूपं सुसम्पाद्य सामाजिकोपकारकार्येषुवैयक्तिकोन्नतिसाधकत्वेनचव्यवहर्तव्यमित्यस्यभावः।वायुरैश्वर्यसम्पन्नया शक्त्या सह स्वलक्ष्यसम्पादनकार्ये मनुष्याणां सहयोगी भवति । मनुष्यैर्वायोरिन्द्रस्य च सामर्थ्येनोपकारं ग्राह्यमिति।

वायोः वैज्ञानिकरूपेण सुप्रयोगेन मानवजीवनेऽतीवकार्यसाधनत्वं सुसम्पद्यत इति स्पष्टः सङ्केतः ऋग्वेदेऽभिव्यज्यते। यथा—

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः। तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥१॥
वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः। सुतसोमा अहर्विदः ॥२॥
वायो तव पपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे। उरूची सोमपीतये ॥३॥
इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम्। इन्दवो वामुशन्ति हि ॥४॥
वायविन्दश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू। तावा यातमुप द्रवत् ॥५॥
वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम्। मक्ष्वित्था धिया नरा ॥६॥[८३]

उपर्युल्लिखितानां मन्त्राणां भाष्यं कुर्वता महर्षिणा दयानन्दसरस्वतीस्वामिमहाभागेन यल्लिखितं तस्य सारोऽधोऽङ्कितोऽस्ति।

सर्वमूर्त्तद्रव्याधारो जीवनहेतुर्भौतिको वायुः इहागच्छेत् एषां प्रत्यक्षरूपेणोत्पन्नानां पदार्थानां रक्षणञ्च कुर्यात्। स एव वायुः सर्वं शब्दव्यवहारं श्रावयति, सर्वान् पदार्थान् स्वगत्या प्राप्नोति। ब्राह्मण स्वसामर्थ्येन सर्वे पदार्थाः सृष्ट्वा नित्यं भूष्यन्ते तथा तदुत्पादितेन वायुना च। नैव तद्द्वारेण विना कस्यापि रक्षणं सम्भवति। .... जीवो वायुनिमित्तेनैव शब्दानामुच्चारणं श्रवणं च कर्त्तुं शक्नोतीति। वायुर्हि अन्नधनादिसम्पन्नो भवति। अतो मनुष्यैरेतस्योपकारग्रहणं करणीयमित्याशयः। अयं वायुः स्वयमग्रगामी भूत्वा सर्वान् जनानग्रं गमयति। अतो लक्ष्यसम्पादनार्थं वायोरुपयोगः करणीय इति।[८४]

एवञ्च— **आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे। दधाना नाम यज्ञियम्॥**

---

[८३] ऋग्वेदसंहिता १.२.१–६.

[८४] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेदः १.२ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वायोः सदुपयोगं भवेच्चेद्वायुः त्वरितरूपेणैश्वर्यशालिनमप्यानन्दं धारयति । मरुन्नामको वायुः पूज्यः, यशस्वी, अन्नादीनामुत्पादनसहायकश्च भवति ।[८५]

ऋग्वेद इदमप्युल्लिखितं यत्समयानुकूलं कार्यं क्रियेत चेन्मरुतः सर्वतोऽस्माकं कार्यकलापं पवित्रयति । अस्य कृते मानवैर्यथायोग्यानां कार्याणामभ्यासो विधेय इति–

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद् यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥[८६]

अथ च– अग्नेः मरुताञ्च समन्वययुक्तं सामञ्जस्यपूर्णञ्चानुष्ठानं भवेच्चेत्तत्तु लोकस्य सर्वोत्तमशक्तिसम्मपन्नत्वमधिरोहति । तत्सामर्थ्यं न देवा नैव मनुष्या अतिक्रमितुं योग्या भवन्ति । अतोऽनयोर्गुणसमन्वयमाध्यमेन सर्वा अपि भौतिकी आत्मिकी चोन्नतिः संसाधनीया इति ।[८७]

इत्थमेव शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयिसंहितायामनेकेषु स्थलेषु वायोर्वैज्ञानिकप्रयोगसम्भावनायाः सङ्केतानि विद्यन्ते । यथा–

.... वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥[८८]

उपर्युल्लिखितस्य यजुषः भाष्यं कुर्वता महर्षिणा दयानन्दसरस्वतीस्वामिवर्येण लिखितमस्ति यत्–

गुणज्ञानं विद्यावृद्धसेवनं दुष्टानां मनुष्याणां दोषाणां वा निराकरणं सर्वपदार्थच्छेदकोऽग्निः सूर्यो वा तथा सर्वपदार्थधारको वायुश्चास्तीति विज्ञानं परमेश्वरोपासनं विद्वत्समागमं च कृत्वा सर्वा विद्याः प्राप्य सदैव सर्वार्था सुखोन्नतिः कार्येति ।[८९]

अस्मिन्नेव मन्त्रे भाष्यकारण हरिशरणसिद्धान्तालङ्कारमहाभागेन लिखितम्

'.... प्रातःकालिकं वायुं सूर्यं च सङ्गृह्य स्वस्था विवेकयुताश्च भवेम' इति ।[९०]

यजुर्वेदेस्यान्येष्वप्यध्यायेष्वनेकेषु स्थलेषु वायो वैज्ञानिकप्रयोगसम्भावनाया अभिव्यञ्जन-मवलोक्यते । यथा–

हे मनुष्याः ! यूयमेतयो रसच्छेदकधारकयोर्जगत्पालनहेत्वोः सुखकारिणाः क्रियाकाण्डस्य

---

८५ द्रष्टव्यम् : ऋग्वेदः १.३ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

८६ ऋग्वेदसंहिता १.१५.२.

८७ द्रष्टव्यम् : ऋग्वेद १.१९.१–९, (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

८८ शुक्लयजुर्वेद संहिता १.१६.

८९ यजुर्वेदभाष्यम् १.१६ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

९० यजुर्वेदभाष्य १.१६ (हरिशरणः सिद्धान्तालङ्कारः)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

निमित्तयोरूर्ध्वतिर्यग्गमनशीलयोरग्निवाय्वोः सकाशात् कार्याणि साधित्वा सुखेषु संस्थितिं कुरु॥[९१]

यजुर्वेदस्यास्मिन् स्थले सङ्केतः प्राप्यते यदग्निवाय्वोः सम्प्रयोगेण वयं सुखसाधनानि सम्पादयितुं क्षमा भवामः। एतदर्थमेतयोरग्निवाय्वोर्गुणानवगम्य तयोः सुसम्प्रयोग आवश्यकः। इत्थमेवान्यस्मिन् स्थलेऽपि मनुष्यैर्मरुतान् विधिपूर्वकमाहूय, सम्प्रयुज्य सेवित्वा च सुखादिसाधनानि नित्यं सङ्ग्राह्यानीत्यभिव्यञ्जितं लक्ष्यतेऽत्रापि—

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः। करम्भेण सजोषसः॥[९२]

अस्यार्थः – वयं करम्भेण अविद्याहिंसनेन रिशादसो रिशान् दोषान् शत्रूँश्चादन्ति हिंसन्ति तान् प्रघासिनः प्रघस्तुमत्तुं शीलमेषां तान् अतिथीन् मरुत ऋत्विजश्च हवामहे आह्वयामहे॥[९३]

'वायोर्गत्यात्मकतया स्वकीयान् स्वस्य परितः स्थितांश्च दोषानपहाय स्वात्मानं सुभूषितं कुरु' इत्यनेन मन्त्रभावेनाभिव्यज्यते यद् वायुर्हि समस्तानां लौकिकानां शारीरिकाणां, मानसिकानामाध्यात्मिकानाञ्च दोषाणां दूरीकरणे सहायो भवितुमर्हतीति। एतदर्थं मनुष्यैर्वायोः सदुपयोगविज्ञानं विज्ञाय तदुपयोगार्थं विविधविद्याविकासाय यत्नशीलैर्भाव्यमिति।

अन्यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रवायुभ्यां सोमस्योत्पादनरीत्याः सङ्केत उपलभ्यते। इन्द्रस्य वायोश्च पारस्परिकसाहचर्यमाध्यमेनोत्पादितः भौतिकविज्ञानसाफल्यरूपः सोमः प्राणिनां कृते महदुपकारको भवतीत्याशयः।[९४]

शुद्धवायुमाध्यमेन प्राणायामद्वारा स्वहृदयविकसनेन स्वजीवनस्य दिव्यत्वसम्पादनेन सहैव वायोः सदुपयोगत्वादन्तरिक्षेऽपि विविधशिल्पकलादीनां सुप्रयोगसामर्थ्यविकासो भवितुमर्हतीत्यभिव्यज्यतेऽनेन यजुर्वेदमन्त्रेण—

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्।
यो देवानां चरसि प्राणथेन कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यम्॥[९५]

---

[९१] यजुर्वेदभाष्यम् २.१९ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)
[९२] शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३.४४
[९३] यजुर्वेदभाष्यम् ३.४४ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)
[९४] आ वायो भूष शुचिपाऽउप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार। उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वा॥१॥
उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वा॥२॥
– यजुर्वेदभाष्य ७.७,८. (हरिशरण सिद्धान्तालङ्कार)
[९५] शुक्लयजुर्वेदसंहिता ११.३९.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

शुद्धवायुमाध्यमेन प्राणायामद्वारा स्वहृदयविकसनेन स्वजीवनस्य दिव्यत्वसम्पादनेन सहैव वायोः सदुपयोगत्वादन्तरिक्षेऽपि विविधशिल्पकलादीनां सुप्रयोगसामर्थ्यविकासो भवितुमर्हतीत्यभिव्यज्यतेऽन्येन मन्त्रेण।[९६]

मनुष्यैः प्राणयुक्तानामग्न्यादिपदार्थानामुपयोगं कृत्वा परस्परं प्रीत्याऽतिविषयासक्तिं विहाय सर्वस्माज्जगतो बलं सङ्गृह्य लोकोपकारः कर्त्तव्य इत्यन्यस्य मन्त्रस्य भावः।[९७]

शुक्लयजुर्वेदस्यपञ्चदशाध्यायगत एकस्मिन् मन्त्रे वायुविज्ञानाभिव्यञ्जकत्वं सुस्पष्टं प्रतिभाति

अखिलक्रियाकुशली विश्वकर्मा त्वां व्यचस्वतीं प्रशस्तं व्यचो विज्ञानं सत्करणं विद्यते यस्तां प्रथस्वतीं उत्तमविस्तीर्णविद्यायुक्ताम् अन्तरिक्षस्य आकाशस्य पृष्ठे भागे सादयतु संस्थापयतु। त्वं विश्वस्मै समग्राय प्राणाय (प्राणशक्तिहेतौ), अपानाय (दोषदूरीकरणहेतुभूतायै अपानशक्त्यै), व्यानाय (सर्वशरीरव्यापिन्यै व्यानशक्त्यै), उदानाय (कण्ठदेशं सुस्थित्वकारकभूतायै उदानशक्त्यै), प्रतिष्ठायै चरित्राय शुभकर्माचाराय अन्तरिक्षम् जलम् यच्छ, अन्तरिक्षम् प्रशस्तं शोधितमुदकं दृंहान्तरिक्षम् मधुरादिगुणयुक्तं रोगनाशकमुदकम् मा हिंसीः। यो वायुः प्राण इव प्रियस्तव स्वामी मह्या स्वस्त्या छर्दिषा प्रकाशेन शन्तमेन अतिशयेन सुखकारकेण त्वा त्वामभिवातु। सा त्वं तया देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद।[९८]

यजुर्वेदगतस्यास्यमन्त्रस्यार्थचिन्तनेन सुस्पष्टं भवति यत्प्राणापानव्यानोदानादिरूपप्राणस्वरूपान् वायुभेदान् सम्यक् विज्ञाय भौतिकान्तरिकात्मिकादीन् मानवीयावश्यकतां परिपूर्त्यर्थमस्य वायोः सदुपयोगः कर्तव्य इति सन्देशोऽभिव्यज्यते अनेन मन्त्रार्थचिन्तनेन।

'हे प्राणधारिणो जीवाः ! यूयं वायवः स्थ' इत्युक्त्या यजुर्वेदस्य प्रथमे एव मन्त्रे गतिशीलतायाः सूक्ष्मवैज्ञानिकचिन्तनाभ्यासारम्भो दृश्यते । यथा कश्चिद् यन्त्रो दीर्घकालपर्यन्तमचालयित्वैव स्थापितोऽस्ति चेत्तस्य क्षमताया ह्रासो भवति तथैव जीवानामप्यवस्था स्यादिति मत्वा वायूनामदाहरणेनोक्तं यद् 'यूयं वायवः स्थ' इति।[९९]

यजुर्वेदे वर्णितमस्ति यद् सम्पाद्यमानकार्येषु, शिल्पविद्यासु तीक्ष्णत्वेन सह सौम्यत्वयुक्तैः पदार्थैः शक्त्या वा समन्वयात्मकरूपेण कार्यं सम्पादनीयम्। अनेन यदीन्द्रो वायुश्च परस्परं सहकार्ययुतौ स्याताम् तौ विविधासनानां व्यावहारिकप्रयोगमाध्यमेन विमानादिविद्यां सम्पादयितुं योग्यौ

९६ शुक्लयजुर्वेदसंहिता १३.५४.
९७ शुक्लयजुर्वेदसंहिता १४.१२.
९८ यजुर्वेदभाष्यम् १५.१३. (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)
९९ द्रष्टव्यम् : शुक्लयजुर्वेदसंहितायां प्रथमोऽध्यायः प्रथमः मन्त्रः।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भवेताम्। एतयोर्गुणप्रवृत्यापि चिन्तनमाध्यमेन राज्यव्यवस्थादिसुशासनं स्थापयितुं चापि मानवाः समर्थाः भवेयुः। जनानां रक्षार्थं समुन्नत्यर्थञ्च विद्युदादीनां प्रयोगकुशलत्वेन मरुद्गणैः साहाय्यं प्राप्येत, समेषां कृते च लभ्येत इति। इत्थं मरुद्गणाः प्राणिनां कृते सुखसहायका रक्षकाश्च भवितुमर्हन्ति। एतदर्थमन्येषां दैवतानां सह समन्वयात्मकरूपेण मरुतां सुप्रयोग आवश्यक इत्यभिव्यज्यते मन्त्रार्थैः।[१००]

मरुतां सम्पर्केण व्यक्तीनां वस्तूनाञ्च पारस्परिकं मालिन्यमपहाय विविधयानादिसाधनसम्पादनमाध्यमेन तैजसं, वीर्यं, बलं, सुखादिसाधनं, सामर्थ्यादिकं सम्पादनं भवितुमर्हतीत्यपि भाव ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तर्गते सप्तत्रिंशत्तमे सूक्ते सङ्केतितोऽस्ति।[१०१]

स्वस्योन्नत्यर्थमुपासका मरुतां स्तोत्रं पठेयुः, यतो हि मरुत्सु बलं, वीर्यं, मित्रत्वं, प्रेम, समुचितसाधनानि च विद्यन्ते इति।[१०२] (अत्र गुणवर्णनं गुणग्रहणं च स्तुतिरित्यवधेयम्)॥

सुखसम्पादनार्थं मरुतां प्रवहणदिशां ज्ञानं तदनुरूपप्रयोगश्चावश्यकः। समुचितप्रयोगेण मरुतः यथोचितजनान् सुखिनो वैभवशालिनश्च कुर्वन्ति। जना मर्त्यरूपाणां मरुतां समुचितप्रयोगेण स्वात्मनामभयत्वं साधयितुमर्हाः भवन्ति। अग्निर्हि मरुतां मित्रं ज्ञानस्य च स्वामी विद्यत इति वेदोपदेशः। अतो अग्नेः मरुताञ्च सुप्रयोगात् सुखादिसाधनानि संयोजनीयानि। एतादृशव्यवहारेण लोकाः ज्ञनचैतन्ये, वीर्यशालित्वे, धनधान्यसंयुक्तत्वे कर्मकौशलेषु च सुसम्पन्नाः सुखिनश्च भवितुमर्हन्ति। अतोऽस्माभिर्मरुतैः सहाग्निविज्ञानं विज्ञाय तयोः सदुपयोगद्वारा सर्वाण्यपि सुखसाधनानि संयोजनीयानीति वेदोपदेशः परिलक्ष्यते।[१०३]

वैदिकयज्ञानां वायुवैज्ञानिकत्वम्

वैदिकानां यज्ञानां प्रमुखरूपेण द्वावुद्देश्यौ स्तः - जलवर्षणं वायुशोधनञ्च। अतो वेदेषु प्रमुखतो वायुजलाग्नीनां वर्णनं तद्विज्ञानचिन्तनञ्च महत्त्वपूर्णतयोपलभ्यते। वर्षायाः सम्बन्धो वायुचक्रेण सहास्ति। वायुचक्रस्य सम्बन्धः शीतोष्णादावाधारितोऽस्ति, पुनः शीतोष्णादिकञ्च ग्रहाणामुपग्रहाणां पृथ्व्याश्च भ्रमणक्रम अवलम्बितोऽस्ति। अतः 'काले वर्षतु पर्जन्यः' इत्यादिकथनानां व्यावहारिकरूपोपस्थापनायैतेषां तत्त्वानां ज्ञानं तेषां वेदाज्ञानुरूपसत्प्रयोगश्चावश्यकः।

उष्णत्वेन वर्षाजलेन च लघुत्वमापाद्य वायुः प्रसरणशीलो भवति। अत एव प्रमुखतया

---

[१००] द्रष्टव्यम् : शुक्लयजुर्वेदसंहिता २३.१-१२.

[१०१] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेदभाष्यम् १.३७ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

[१०२] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेदभाष्यम् १.३७ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

[१०३] द्रष्टव्यम् : ऋग्वेदभाष्यम् १.३८ (महर्षिदयानन्दभाष्यम्)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ग्रीष्मर्तौ आँधी इत्याख्यान् वायुवेगान् वयमनुभवामः । इत्थमेव वर्षर्तौ वायुस्थाने जलपूर्णत्वकारणादपि वायुः प्रस्रवणशीलो भवति । अत एव ज्योतिषमाध्यमेन ग्रहाणां भ्रमणक्रमाध्ययनद्वारा ऋतूणामवस्थापरिज्ञानानन्तरं यज्ञादिकर्माणि स्थिराणि क्रियन्ते । यतो हि वनेषु बाह्यवायोः प्रवेशः सामान्यतो नैव भवतीति कारणात् तत्र झञ्झावातादिकानां सम्भावना न्यूनत्वेनैव भवति । तत्र स्वल्पमात्रायामेव वायुवेगः परिलक्ष्यते, पुनः पर्वतातिक्रान्तेषु वनेषु वायुवेगः स्वल्पमात्रायामेव भवितुमर्हति । एतत्प्रकारकाणां यज्ञगत वायुजलाग्नीनां सम्बन्धज्ञानं तद्विज्ञानं च वेदेषु समुत्तमस्वरूप उपलभ्यते । अस्मादेव कारणात् वायुज्ञानसम्बद्धः पृथगेवैको वेद यजुर्वेदोऽस्ति । अत एव वायुर्ह्यन्तरिक्षलोकस्य प्रमुखो देवतास्ति । अथर्ववेद उल्लिखितं यद्वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरस्तीति ।[१०४]

वेदेषु वायोः सूक्ष्मत्वं प्रकारद्वयरूपेणाभिलक्ष्यते : १. पिण्डवायुः, २. ब्रह्माण्डवायुः । प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयरूपदशनामभेदको सूक्ष्मवायुः पिण्डसम्बद्धोऽस्ति चेदेकोनपञ्चाशच्छङ्ख्यायुक्तोसूक्ष्मवायुःब्रह्माण्डसम्बद्धः। वायोरेकोनपञ्चाशद्भेदानां वर्णनं यजुर्वेद उपलभ्यते ।[१०५] शतपथब्राह्मणेऽपि मरुतामेकोनपञ्चाशत्सङ्ख्यकभेदानामुल्लेख उपलभ्यते ।[१०६] वस्तुतस्तेषामेकोनपञ्चाशद्भेदानवगम्य वैज्ञानिकप्रक्रियामवलम्ब्य च यद्ययज्ञः क्रियते तदेव फलभाग्भवतीति । एतेषु जलवर्षणोपयुक्तविधिष्वधिकतया बलमस्तीति प्रतीयते। अस्य विचारविधेर्वर्णनं ऋग्वेदे विशदरूपेणोपलभ्यते ।

पञ्चभूतानां पारस्परिकसम्बन्धस्य सूक्ष्मत्वेन ज्ञानं वायुविज्ञानज्ञानार्थमपरिहार्यरूपेणावश्यकम्। आधुनिककाले यं प्रविधिमनुसृत्य जलाकर्षणयन्त्राणामाविष्कारो जातस्तेषां मूलेऽपि वायोः विज्ञानं वर्तत इति वेदानामध्ययनेन परिज्ञायते। वस्तुतो गत्यर्थकक्रियाकलापस्य मूले वायुरेव प्रभवतीत्यत्र न सन्देहलेशः तस्य ज्ञानं च सर्वमपि सुविस्तरेण वेदे समुपलभ्यते। एतेषामुदाहरणरूपेण कतिपयवेदमन्त्राणां समुल्लेखोऽस्मिन्नेवालेखे प्रस्तुतोऽस्ति। अध्ययनेन स्पष्टं प्रतिभाति यद्येन विधिनाद्य भूगर्भे स्थितंजलमाकर्ष्यविविधावश्यकतायाः पूर्तिर्भवतितेनैवविधिनान्तरिक्षगतजलस्याकर्षणमप्यावश्यकं तच्छम्भवमपीति वेदेष्वभिव्यञ्जितेन जलवायुविज्ञानाध्ययनेन स्पष्टं परिलक्ष्यते । अत एव वेदः कथयति – **निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु।**[१०७] अस्यायं तात्पर्यो यदिच्छानुकूलं जलवर्षणं भवेत्। मनुष्यैर्वेदानुकूलाचरणं क्रियेत चेत् न तदसम्भवमद्यापीति। एतदर्थं वायुविद्याया व्यावहारिकं ज्ञानं तत्प्रयोगश्चावश्यकः ।

---

[१०४] वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः ॥ अथर्ववेद ५.२४.८

[१०५] द्रष्टव्यम् : यजुर्वेदः १७.८०–८५, ३९.७

[१०६] शतपथब्राह्मणम् ९.११.१.२६.

[१०७] शुक्लयजुर्वेदसंहिता २२.२२

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अत्रावधेयमस्ति यद् वायुचक्रेषु गत्युत्पादनप्रक्रियामाध्यमेनेच्छानुकूलजलवर्षार्थमग्निविद्याया ज्ञानम् अपि तावदेवावश्यकम्। अग्निमाध्यमेन सूर्यस्य तापमुत्पाद्य वायुचक्रेष्वनुकूलगत्युत्पादनमग्नि-विद्यायाः चमत्कारजन्यं कार्यमस्ति। अत एव यज्ञानुष्ठानमिच्छानुकूलजलवर्षणस्य साधनम्। अत एवोक्तं वेदेषु यद्वयं अग्निं दूतरूपेण स्वीकुर्मः। यतोह्यग्निर्ह्यस्माकं पुरोहितोऽस्तीति। वस्तुतो वेदानुयायिभिर्याज्ञिकैरग्निं दूतरूपेण नियुज्य अन्तरिक्षस्याधिपतेर्वायोः सकाशात्सम्प्रेष्य जलवर्षणस्य सूक्ष्मं विज्ञानं वैदिककाले प्रस्तुतमद्याप्यस्याभ्यास आवश्यकः प्रतिभाति।

वायोः शुद्ध्यर्थं सुगन्धितैर्हवनीयद्रव्यैर्यज्ञः करणीयस्तेन वायोः शुद्धरूपस्य सुरक्षणं भवतीति वैदिकशास्त्राणां तदनुकर्तृणां विदुषाञ्च दृढं मतम्। वस्तुतो यज्ञः न केवलं वायुमण्डलशुद्धेः, तत्पवित्रतायाः, तस्य पौष्टिकतायाश्च कारणभूतो भवति, अपितु तेन समेषामपि प्राणिनां जीवनेषु महत्त्वपूर्णः प्रभावः समुत्पद्यते।

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥[१०८]

निष्कर्षः

'वर्तमानस्य विज्ञानस्य मूलाधारो विद्युच्छक्तिः, वैदिकस्य विज्ञानस्य मूलाधारस्तु प्राणशक्तिः। सेयं प्राणशक्तिर्विद्युच्छक्त्योपेक्षया नितरां व्यापिका। वस्तुतो विद्युच्शक्त्यपि प्राणशक्त्या एव भेदरूपा। परमेतादृशामनेकेषां भेदानां सन्निवेशः प्राणशक्तौ सम्भवति। प्राणरूपाणां दैवतानां पूजनं, प्रसादनं वेति यज्ञः। पुनरेतेषां तत्त्वानां सङ्गतिकरणेन मेलनमपि वा नवतत्त्वसृजनमपि यज्ञ' इति विचारः 'वैदिकसाहित्य' इत्याख्ये हिन्दीभाषायां विलिखिते ग्रन्थे बलदेवोपाध्यायमहाभागेन प्रस्तुतः।

प्राणशक्त्या सहान्यशक्तिमेलनेन यन्नवतत्त्वसृजनं भवति तदेव विज्ञानम्। अस्य विज्ञानस्याभिव्यञ्जनमनेकेषु सूक्तेषु मन्त्रेषु वा वेदानामुपलभ्यते।

शतपथब्राह्मणे सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनक्रमे स्पष्टं विलिखितम् यत् 'यजुः' शब्दः 'यत्+जूः' इति शब्दयोगेन निर्मित इति। यदिति शब्दस्यार्थो निरन्तरं गमनशील इत्यस्ति, पुनर्जूरित्यस्यार्थः 'स्थिर' इति। शतपथश्रुत्यनुसारमेताभ्यां द्वाभ्यां तत्त्वाभ्यां सकलवस्तूनां निर्मितिरभूदिति। एतयोर्द्वयोः शब्दयोः तात्पर्यग्रहणेन स्पष्टं प्रतिभाति यदद्यतनविज्ञाने 'इलेक्ट्रोन' इति नाम्ना 'प्रोटोन' इति नाम्ना च यदभिधीयते तदेव शतपथब्राह्मणे 'यत्+जूः यजुः' इत्युक्तमिति। अनेन सिध्यति यत् वर्तमानकाले विज्ञानं यत्र विश्राम्यति, ततो वैदिकविज्ञानस्यारम्भो भवति। अस्यारम्भश्च

[१०८] श्रीमद्भगवद्गीता ३.१४

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पञ्चमहाभूतरूपा विज्ञानप्रक्रिया एवास्ति । तस्य मूलाधाररूपेण च वायुतत्त्वमाकाशतत्त्वञ्च वर्तेते । पञ्चमहाभूतसहितानामन्येषामपि पदार्थानां तत्त्वानां वा वैज्ञानिकप्रयोगचिन्तस्याभिव्यञ्जनं वेदेष्वनेकेषु स्थलेषूपलभ्येते । तेषां मध्ये वायुतत्त्वस्य वैज्ञानिकप्रयोगस्याभिव्यञ्जनस्य दिङ-्निर्देशप्रयासोऽस्मिन्नालेखे विहितमिति विनिवेदनं विद्वद्वर्येषु ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. अथर्ववेदभाष्य, हरिशरणसिद्धान्तालङ्कार, श्री घूडमल प्रह्लादकुमार आर्य धर्मार्थ न्यास, हिन्डौन, राजस्थान, भारत, वि.सं.२०६३
२. अमरकोशः, अमरसिंहः, चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस. १९५७ ई.
३. ऋग्वेदभाष्यम्, महर्षि दयानन्द सरस्वती, श्रद्धानन्द अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, गुरुकुल कांगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वार, २०११ ई.
४. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, महर्षि दयानन्द सरस्वती, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, नई सडक, दिल्ली, २०११ ई.
५. एकादशोपनिषद्, डा. सत्यव्रत सिद्धान्तालङ्कार, विजयकृष्ण लखनपाल, ग्रेटर कैलाश, नई दिल्ली.
६. ऐतरेयब्राह्मणम्, महीदास ऐतरेय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
७. काठकसंहिता, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
८. गोपथब्राह्मणम्, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
९. चतुर्वेदसंहिता, सम्पा. परमहंस स्वामी जगदीश्वरानन्द सरस्वती, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, नई सडक, दिल्ली, वि.सं. २०५३
१०. जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम्, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
११. तर्कसंग्रहः, अन्नम्भट्टः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
१२. ताण्ड्यब्राह्मणम्, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
१३. तैत्तिरीयब्राह्मणम्, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
१४. तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
१५. निघण्टुवृत्तिः, देवराज यज्वा, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
१६. निरुक्तम्, यास्कः, भाष्य : पं. भगवद्दत्त, वृन्दावन विश्वविद्यालय, मथुरा
१७. मनुस्मृतिः, भाष्यकार : डा. सुरेन्द्रकुमार, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, खारी बावली, दिल्ली, वि.सं. २०५१.
१८. मैत्रेयी संहिता, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई
१९. यजुर्वेदभाष्यम्, महर्षि दयानन्द सरस्वती, श्रद्धानन्द अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, गुरुकुल कांगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वार, २०११ ई.
२०. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, महर्षि याज्ञवल्क्यः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
२१. वेदमा के छ ?, डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, साझा प्रकाशन, ललितपुर, वि.सं. २०५४.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

२२. वेदरहस्य, (भाग १,२), श्रीअरविन्द, श्रीअरविन्द आश्रम, पांडिचेरी, भारत. १९९३ ई.

२३. वेदों में क्या है ?, डा. प्रवेश सक्सेना, डायमण्ड पाकेट बुक्स, दिल्ली

२४. वैदिक इन्डेक्स, अनु. रामकुमार राय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९६२ ई.

२५. वैदिक कोषः, राजवीर शास्त्री, श्रीमद्दयानन्द वेदार्ष महाविद्यालय न्यास, ११९, गौतमनगर, नई दिल्ली-४९. वि.सं.२०६६

२६. वैदिक विचारधाराका वैज्ञानिक आधार, डा. सत्यव्रत सिद्धान्तालङ्कार, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, नई सडक, दिल्ली, २०११ ई.

२६. वैदिक निर्वचन कोष, डा. ज्ञानप्रकाश शास्त्री, परिमल पब्लिकेशन्स, शक्तिनगर, दिल्ली, २०११ ई.

२७. वैदिक साहित्य और संस्कृति, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा संस्थान, दुर्गाकुण्ड, वाराणसी, २०१० ई.

२८. शतपथब्राह्मणम्, सायणभाष्ययुतम्, नाग पब्लिशर्स, जवाहर नगर, दिल्ली, २००२ ई.

२९. श्रीमद्भगवद्गीता, स्वामी समर्पणानन्द सरस्वती, राधेलाल सर्राफ चेरिटेबल ट्रस्ट, आर्य समाज, मेरठ, १९८२ ई.

३०. श्रीमद्भागवतम्, गीताप्रेस, गोरखपुर

३१. षड्विंश ब्राह्मणम्, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई

३२. संस्कृत हिन्दी कोश, वामन शिवराम आप्टे, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली

३३. सामवेद भाष्य, हरिशरण सिद्धान्तालङ्कार, श्री घूडमल प्रह्लादकुमार आर्य धर्मार्थ न्यास, हिन्डौन, राजस्थान, भारत, वि.सं. २०६३

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी चितिः

✍ रोहिणीराजः तिमिल्सिना*

शोधसारः

सुविशालं प्रपञ्चोऽयमस्मच्चाक्षुषप्रत्यक्षेण इन्द्रियगोचरतां जङ्गम्यमानोऽस्ति। अमुष्य प्रपञ्चस्य प्रत्येकं पदार्थानां किञ्चन किञ्चन अधिकरणन्तु अवश्यं वर्तते। पृथिवी अप्सु, आपः तेजसि, तेजो वायौ, वायुश्च आकाशे अधिष्ठिताः सन्ति। सर्वे पदार्थाः कस्मिँश्चित् कस्मिँश्चिद् अधिकरणे अधिष्ठिताः सन्त्येव। एवम्प्रकारेण पदार्थानामधिकरणस्य अधिष्ठानान्वेषणक्रमे चरमाधिष्ठानत्वेन यो विशिष्यते, स एव आत्मा, अविभाज्या चित्, अखण्डं ब्रह्म वा वर्तते।

शब्दकुञ्ची– अद्वितीयम्, आस्तिकः, मायावादी, सच्चिदानन्दरूपता, आश्रयः, मिथ्यात्वम्, व्यपदेशः, अनिर्वचनीयम्, वृत्तिप्रतिबिम्बितम्, अन्तःकरणवृत्तिः, उपाधियुक्तः, विषयवासना, संसारी, आश्रयत्वम्, विषयत्वम्।

विषयप्रवेशः

स एक एव प्रभुरद्वितीयः।[1] ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति वा येन केनापि पदेन कीर्त्येत, परन्तु एभिः पदैर्निर्दिष्टं तत्त्वमकमद्वितीयञ्च विद्यते–

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥[2]

"क्वास्ति तावत्तत् ?" इति पृच्छायां सकलस्यापि आस्तिकहृदयनिकरस्य युगपत् प्रत्युत्तरं भवति– "तत्तु यत्र कुत्रापि अस्ति, प्रतिकणं यत्र तत्र सर्वत्र अस्ति, सर्वव्यापकमस्ति तत्।"

साधारणादपि साधारणतरो विशिष्यादपि विशिष्टतरो वा जनो पृच्छ्यताम्, परन्तु प्रत्युत्तरे समेषामेव जनानामैकमत्यमेवाधिगम्यते ।

---

1 एकतामन्त्रः, श्रुतमात्रम्
2 श्रीमद्भागवतम् १/२/११

---

* उपप्राध्यापकः, संस्कृतकेन्द्रीयविभागः, त्रिभुवनविश्वविद्यालयः, कीर्तिपुरम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

परब्रह्म सर्वव्यापकमस्तीति प्राचीनकालादेव सर्वेषां श्रुतचरोऽयं विषयः परन्तु सर्वव्यापकत्वेऽपि अस्य सहसाननुभूतत्वं सर्वेषां कृते आश्चर्यास्पदीभूतं वर्तते। एतस्यैव महत आश्चर्यस्य अनावरणाय हि जिज्ञासवो विचारका दार्शनिकविवेचनपथि प्रवर्तन्ते।

सैद्धान्तिकं विश्लेषणम्

सर्वेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमत्वेन मतं वेदान्तदर्शनं खलु श्रुत्या युक्त्या च अतीव सारल्येन प्रकृतमाश्चर्यं निराकुरुते । एतदेव न, अपितु दर्शनेनानेन एतादृशानां नैकविधानामाश्चर्याणां शल्यक्रिया सम्पादितास्ति । दर्शनेऽस्मिन् मायावादस्य सिद्धान्तोऽपि एतदर्थमेव प्रतिपादितोऽस्ति । संसारेऽस्मिन् वैचित्र्यं किमर्थमनुभूयते ? सत्यं वस्तु ब्रह्म कथं दृष्टिपथं नाधिरोहति ? प्राणिजगत् किमर्थमनवच्छिन्नानन्दानुभूतौ समर्थं नावलोक्यते ? मनुष्यसमुदायः किमर्थं क्षणिकानन्दावाप्तौ हि दत्तचित्तो वरीवर्ति ? प्रपञ्चस्य रङ्गशालायां मनुष्याणां धावनस्पर्धेयं किमर्थं चरीक्रियमाणास्ति। एवंविधानां नैकेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षाणां समाधानस्य एक एव आधारोऽस्ति माया। मायैव तु वर्तते समग्रस्यापि अस्य संसारस्य ऐतिह्यानां साम्प्रतिकानां सम्भविष्यमाणानाञ्च प्रत्येकमनर्थानां मूलं कारणम्—

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्।[३]

वस्तुतो मायां विना प्रपञ्चस्य समुद्भवोऽनुभवश्च नहि सम्भवति। मायायाः खलु शक्तियुग्मप्रभावेण परब्रह्मणि विचित्रोऽयं प्रपञ्चः परिकल्पितोऽस्ति । मायाया आवरणशक्त्या संसारिणां कृते सत्यस्य परब्रह्मणोऽप्रतीतिर्जायमाना वर्तते चेद्विक्षेपशक्त्या सद्वस्तुनि परब्रह्मणि मिथ्या प्रपञ्चः प्रतीयमानोऽस्ति । एवं मायायाः खलु हेतुत्वेन परब्रह्मणि प्रपञ्चस्य कल्पितत्वेऽपि परब्रह्म अभासमानं सद् अस्तितावत्त्वेन तु प्रपञ्च एवावभासते। तस्मात् समग्रोऽप्ययं प्रपञ्चो मायाकार्यं वर्तते। कार्यरूपः प्रपञ्च एव न, अपितु तत्कारणरूपेयं माया च अस्मिन्नेव परब्रह्मणि अधिष्ठिता वर्तते । कल्पितत्वेन परब्रह्मणि अधिष्ठितत्वं हि परब्रह्मणो मायाविषयत्वे हेतुः । परब्रह्मणो मायाविषयत्वेन च संसारिणां कृते परब्रह्मणोऽप्रतीतिरस्ति । अनयैव अज्ञानापरपर्यायया मायया परब्रह्मण आच्छन्नत्वात् तत्त्वज्ञानाय जनानां सहजप्रवृत्तिर्नावलोक्यते।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[४], विज्ञानमानन्दं ब्रह्म[५] इत्यादीनि श्रौतवाक्यानि परब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपतां निर्दिशन्ति । 'सद्रूपं परब्रह्म असन्मायाया आश्रयत्वं विषयत्वञ्च कथं प्राप्नोति ?' इति

---

३ रामगीता ९

४ तैत्तिरीयोपनिषद् ३/६

५ बृहदारण्यकोपनिषद् ३/९/२८

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वक्तुमपि न शक्यते । यतो हि माया असन्न वर्तते । एवञ्च .....एकमेवाद्वितीयम्[६] श्रुतिरियं परब्रह्मणि एकत्वद्वितीयत्वयोर्विधानं कुरुते । अत ऋते परब्रह्मण इतरस्य सतो वस्तुनोऽभावाद् मायायाः सद्रूपत्वञ्च न सम्भवति । तरति शोकमात्मववित्[७] अनया श्रुत्या तत्त्वज्ञानेन माया–तत्कार्यमिथ्यात्वस्य व्यपदेशाच्च मायायाः सद्रूपत्वं न सङ्गच्छते । समग्रस्यापि प्रपञ्चस्य कारणत्वेत प्रतीयमानत्वाद् अस्या असद्रूपत्वञ्च अङ्गीकर्तुं न शक्यते। ब्रह्मसत्तयैव सत्तावती माया तस्मान्नहि विभिद्यते चेद् मिथ्या, जडात्मिका, दुःखमया च माया सच्चिदानन्दरूपाद् ब्रह्मणोऽभिन्ना च कथं प्रतिपद्येत ? पयसः परिणामो दधीव मायायाः परब्रह्मपरिणामत्वासिद्धौ इयं साङ्गा नास्ति चेद् मायाकार्यत्वेन प्रपञ्चस्य प्रतीयमानत्वाद् अनङ्गता च अस्यां सेद्धुं न शक्नोति । सदसद् भिन्नाभिन्ना साङ्गनाङ्गा इत्यादिभिर्विपर्ययपदैर्विर्वक्तुमशक्यत्वादेन मायेयमनिर्वचनीयास्तीति निगद्यते–

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो, भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो, महद्भुतानिर्वचनीयरूपा ॥[८]

एतादृश्यानिर्वचनीयया मायया विचित्रस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे न कोऽपि विरोधः । माया अज्ञानरूपा, परब्रह्म च ज्ञानस्वरूपम् । 'ज्ञानाज्ञानयोः तमोरश्मिवद्विरुद्धत्वे परब्रह्मणि मायाश्रयत्वं तद्विषयत्वञ्च कथं सम्भवतीति पृच्छाया युक्तियुक्तं समाधानं विदधाति वेदान्तदर्शनम् । तथा हि परब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वेन शुद्धेन परब्रह्मणा सह मायाया नहि कश्चन विरोधो वर्तते । विरोधस्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितेन ब्रह्मचैतन्येन सहैव वर्तते । प्रचण्डभास्करः स्वरश्मिना शुष्काण्यपि तृणशकलानि भस्मसात्कर्तुं न शक्नोति परन्तु स एव भास्करः सूर्यकान्तसम्पर्कान्निःसृतरश्मिना सकलानि च तानि तृणशकलानि क्षणे हि भस्मीकरोति । तथैव अन्तःकरणवृत्तौ समारूढावस्थायां मायाविनाशकेऽपि ब्रह्मचैतन्ये सामान्यदशायां मायाश्रयत्वं तद्विषयत्वञ्च सम्भवति । अत एव तु वेदान्तदर्शनस्य समुद्घोषो वर्तते यद् मायाश्रयत्वं तद्विषयत्वञ्च केवलं शुद्धे ब्रह्मणि परिनिश्चितं वर्तते, न तु सोपाधिके ब्रह्मणीति–

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ॥[९]

कश्चन मूर्खः "नहि शुद्धेऽपितु सोपाधिके ब्रह्मण्येव मायाश्रयत्वविषयत्वे स्तः" इति ब्रवीति चेत् स प्रष्टव्यो यत् "वैज्ञानिकैः पञ्चभ्यो वर्षेभ्योऽनन्तरं रचयिष्यमाणं विमानं सम्प्रति समारुह्य

---

६ छान्दोग्योपनिषद् ६/२/१
७ श्वेताश्वेतरोपनिषद् ७/१/३
८ विवेकचूडामणिः १११
९ सङ्क्षेपशारीरकम् १/३१९

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मङ्गलग्रहं प्रति प्रस्थातुं शक्नोसि वा ?" अथ स प्रतिप्रश्नं समुपस्थापयन् ब्रूयात्– "कथमिदं सम्भवति एवम् ?" सोपाधिके ब्रह्मणि मायाश्रयत्वं तद्विषयत्वञ्च कथं न सम्भवतीति पृच्छायाः समाधानञ्च अयं प्रतिप्रश्न इवेति बोद्धव्यम्। अत एव तु प्रोच्यते–

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥[१०]

वस्तुत इयं माया अनादि वस्तु वर्तते ।[११] यदा तु मााययानया परब्रह्मणि विचित्रोऽयं प्रपञ्चः परिकल्प्यते, तदैव परब्रह्म उपाधियुक्तम् सोपाधिकं सम्पद्यते। मायाया सम्पर्केण निर्गुणं निष्क्रियञ्च ब्रह्म स्वस्मिन् सगुणं सक्रियञ्च ईश्वरभावमादधाति । अतोऽनादिकालतः स्थितिमत्या मायाया आश्रयः तद्विषयश्च मायोपाधिकं मायाकार्यं सोपाधिकं ब्रह्म कथमिव भवितुं शक्नुयात् ? शुद्धे ब्रह्मणि मायाश्रयत्वे हि अज्ञानरूपया तथा ज्ञानरूपस्य ब्रह्मण आवृतत्वं प्रमीयते। अनेनैव हेतुना ब्रह्मात्मैक्यबोधस्य अप्रतीतौ संसारिणो जना अनादिकालतः सांसारिकासु क्षणिकविषयवासनासु समासक्ताः सन्तो दिग्भ्रमिता दरीदृश्यन्ते–

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।[१२]

एवम्प्रकारेण शुद्धे ब्रह्मणि मायाश्रयत्वेनैव ब्रह्मणि मिथ्या प्रपञ्चो रज्जुसर्पवत् प्रतीयमानोऽस्ति। इत्थं ब्रह्मणो मायिकाश्रयत्वविषयत्वे मायाकारणेन सञ्जातायाः परब्रह्मणोऽप्रतीतिं मिथ्या प्रपञ्चस्य प्रतीतिञ्च सङ्केतितवतीति निश्चीयते।

निष्कर्षः

समग्रोऽपि प्रपञ्चोऽयं परब्रह्मणि कल्पनमात्रं वर्तते । तस्मिन्नेव कल्पिते प्रपञ्चे भ्रमजन्यत्वं मिथ्यात्वं वा साधयितुं वेदान्तदर्शनेन अपरा च एका कल्पना विहितास्ति, सैव माया । वस्तुतो मायाया अङ्गीकारं विना प्रपञ्चे मिथ्यात्वसिद्धिरेव असम्भवी। अत एव तु प्रपञ्चसत्यत्ववादिनो दार्शनिका मायावादस्य खण्डनायाविरतं चेष्टन्ते।

तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजनं किम् ? प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिश्च तत्कल्पितत्वसिद्धिं विना नहि सम्भवति। परब्रह्मणि प्रपञ्चस्य कल्पककारणत्वेन मायाया

---

१० सङ्क्षेपशारीरकम् १/३१९

११ जीवो ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥
—अद्वैतसिद्धिः

१२ श्रीमद्भगवद्गीता ५/१५

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उपस्थाने प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य च स्वतोऽवबोधनात् शुद्धे शुद्ध ब्रह्मणि मायाया आश्रयत्व-विषयत्वे चर्चाविषयत्वं भजेते। अस्तु, किमधिकम् !!!

सन्दर्भग्रन्थाः

ईशादि नौ उपनिषद् शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गोविन्द भवन कार्यालय, वि.सं. २०६०

रामगीता (नेपाली अनुवाद एवं व्याख्यासहित), गिरि डा. स्वामी रामानन्द महेश संन्यास आश्रम, देवघाट, द्वितीय संस्करण २०५४

छान्दोग्योपनिषद् शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गोविन्द भवन कार्यालय, वि.सं. २०५८

बृहदारण्यकोपनिषद् शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गीताप्रेस, वि.सं. २०६५ द्वादश संस्करण

विवेकचूडामणि (अनुवाद), मुनिलाल, गोरखपुर : गोविन्द भवन कार्यालय, वि.सं १९८८

श्रीमद्भागवतम् महर्षिव्यासः, गोरखपुर : गीताप्रेस, वि.सं.२०५७

श्रीमद्भगवद्गीता गोयन्दका हरिकृष्णदास, शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गोविन्द भवन कार्यालय, वि.सं. १९८८

सङ्क्षेपशारीरकम् सर्वज्ञात्ममुनिः, चौखम्बा संस्कृत सिरिज, वनारस, सन् १९१३

न्यायामृताद्वैतसिद्धि-व्याख्या स्वामी योगीन्द्रानन्द, वाराणसी : षड्-दर्शन प्रकाशन प्रतिष्ठान, सन् १९८४ द्वितीय संस्करण

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF - Delhi

संस्कृतवाचः दुन्दुभिघोषः

✍ डा. सुबोधः शुक्लः*

लेखसारः

सर्वविदितं यत् संस्कृतभाषा वेदभाषातो निःसृता न तत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिः । संस्कृतस्य विकासः ततो मूलभाषातः एव । संस्कृतस्य भाषावैज्ञानिकानि अङ्गानि एतानि अक्षरविज्ञान–धातुविज्ञान–ध्वनिविज्ञान–सन्धिविज्ञान–पदविज्ञान–वाक्यविज्ञान–अर्थविज्ञानानि अद्भूतानि दरीदृश्यन्ते अनुभूयन्ते च । संस्कृतवाङ्मये प्रायशः सर्वविधानां विज्ञानानाम् अजस्रं स्रोतः खलु निहितमस्ति कृषिविज्ञान–वनस्पतिविज्ञान–जीवविज्ञान–यन्त्रविज्ञान–शरीरक्रियाविज्ञान–ज्योतिर्विज्ञान–खगोलविज्ञानानां बीजबिन्दवो निश्चयेन वैदिकलौकिकवाङ्मययोः प्राप्यन्ते समुपलभ्यन्ते ।

संस्कृतवाङ्मयं खलु द्विविधं वैदिकसंस्कृतवाङ्मयं लौकिसंस्कृतवाङ्मयञ्च । यथा वैदिकवाङ्मये उदात्तभावा उत्तमोत्तमविचारा व्यापृताः सन्ति, तथैव लौकिकसंस्कृतवाङ्मयेऽपि । संस्कृतभाषां प्रति एषा उक्तिः पूर्णरूपेण चरितार्था भवति– "रुचीनां वैचित्र्याद्दृजुकुटिलनानापथजुषाम् । नृणामेकोगम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥"

शब्दकुञ्ची– गीर्वाणवाणी, आर्यवाचा, संस्कृतवाक्शक्तिः, वैदेशिकविचारकाः, उपनिषद्, संस्कृत–वाङ्मयम्, प्रतिफलम्, क्रियाशीलाः, मानसिकशान्तिः, जीवनयशस्विता, संस्कृतिः, मूलस्वरूपस्य ।

विषयविवेचनम्

संस्कृतभाषा, दैवीवाक्, गीर्वाणवाणी, गीर्वाणभारती, अमरभाषा, देवभाषा[१], परिमार्जिता, आर्यवाचा[२], परिष्कृता, व्याकरणसम्बन्धिदोषरहिता, कृत्रिमा भाषा[३], व्याकरणसूत्रैः शोधिता भाषा "संस्कृतम्"

---

१ ऐतरेय ब्राह्मण- "इति वै दैवम् तथेति मानुषम् .... ।

२ ऐतरेय आरण्यकम्- आर्यवाचाः .... ।

३ युक्तेऽतिसंस्कृतेऽमर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम्,
कृत्रिमे लक्ष्णोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥ (यजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् :वाज्ञाज्ञज्ञ)

---

* शिक्षणसहायकः, संस्कृतकेन्द्रीयविभागः, त्रिभुवनविश्वविद्यालयः, कीर्तिपुरम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

इति वैयाकरणैः नाम प्रदतमस्ति । इयं पदवाक्यसंस्कारेण संस्कृताभाषा इति हेतोः 'संस्कृतम्, संस्कृतम्' इति अन्वर्थतां प्राप्नोति । स्वयम् आत्मानं संस्कृतं कर्तुं प्रतिदिनम् अध्ययनाध्यापनं यजनं च क्रियन्ते ।[४] ज्ञायतेऽत्र विशेष्य-विशेषणरूपेण संस्कृतम् । अत्र संस्कृतवाक्शक्तिः स्वविषये स्वयं स्वस्य महिमानं निगदति, प्रकाशयति, उद्घोषयति, अभिव्यक्तीकरोति, वदति च-

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुतमानुषेभिः ।
यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥[५]

इह नु महिमानुसारं संस्कृतस्य प्रायोगिकानि एतानि क्षेत्राणि सन्ति— योग-दर्शन-मनोविज्ञान-संगीत-नृत्य-नाटक-काव्यशास्त्र-व्याकरण-गणित-ज्यौतिष-आयुर्वेद-रसायन-वास्तुशास्त्र-अभिलेख-शिक्षा-राजनीति-युद्धनीतीत्यादीनि। एतानि क्षेत्राण्याश्रित्य अद्यत्वे योरोप-अमेरिकादिषु क्षेत्रेषु संस्कृतस्य अध्ययनाध्यापनस्य क्रमिकरूपेण विकासः भवति । वैदेशिकविचारकाः संस्कृतवाङ्मयस्य ऋणिनः सन्ति ।[६]

सर्वेषां कृते एकमेव गम्यं संस्कृतमिति । यथा सर्वाः नद्यः एकमेव समुद्रं प्रति गच्छन्ति । वस्तुतः वैदिकवाङ्मयेऽपि ब्रह्मविषये अध्यात्मविषये च रहस्यात्मकं कूटात्मकञ्च वर्णनं बालाद्याः कथाः च प्राचुर्येण समुपलभ्यन्ते-ऋग्वेदे, यजुर्वेदे, अथर्ववेदे एतेरेय-कौषितकितैत्तिरीय-शतपथ-ब्राह्मणग्रन्थेषु बृहदारण्यकोपनिषदि आपस्तम्ब-आश्वलायन-कात्यायन-लाट्यायन-सांख्यायन-वैतानसूत्रेषु च परं रहस्यात्मकः कूटात्मकोपदेशः समुद्घोषितः प्राप्यते । तत्र लौकिकवाङ्मये रामायण-महाभारत-पुराणादिषु अपि च बौद्ध जैनादिषु साहित्येषु उपदेशात्मकानि वचनानि समुद्घोषितानि च सन्ति ।

संस्कृतवाङ्मये उदात्तमनोविज्ञानं पूर्णरूपेण संतुलितं कठोपनिषदि असंम्भवं किमपि नास्ति तन्मनसा शिवसंकल्पेन प्राप्तुं शक्यते । उपनिषद् उद्घोषयति— "मनसैवेदमाप्तव्यं नेहानानास्ति किञ्चन" इति । इह संसारे मनसः ऋते किमपि कार्यं नैव क्रियते । मनः एव सर्वेषां कार्याणां सर्वेषां गतिविधीनां कारकत्वेन विद्यते—

---

४ "संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम्" वाल्मीकिरामायणम् ४.५७.११

५ ऋ.१०।१२५।५

६ the intellectual debt of Europe to Sanskrit literature has been undesirably great and many perhaps become greater still in the years that are to come... — Macdonell

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मन एवं मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।[७]

एतत् मनः शिवसंकल्पमस्तु इति भूयोभूयः प्रार्थनाः सन्ति— "यत्प्रज्ञानमुतचेतो धृतिश्चज्ज्योतिरन्तर मृतं प्रजासु यस्मान्नऋते किञ्चन कर्मक्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।" मनसा निश्चयं कृत्वैव कार्ये प्रवृतः भवति मानवः एषा प्रक्रिया खलु एवम् अस्ति यत् प्रप्रथमं-आत्मा बुद्धया समेत्यर्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तुरसि चरन् मान्द्रं जनयते स्वरम् ।[८]

"मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते। क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः।।" अस्याधारेण अत्र सावित्र्या दृढनिश्चयं सतीत्वं पातिव्रात्यं निर्धार्यते वनपर्वणि महाभारते- 'दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।' यत् मम पतिः दीर्घायुः स्मात् अथवा अल्पायुः स्यात् गुणी स्यादथवा गुणरहितो स्यात् एकवारं मया पतिः स्वीकृतः । अतः स एव मम भर्ता भवतु इति—

सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ।[९]

संस्कृतस्य संस्कृतवाङ्मयस्य महाभारतस्य वा, विषये महती एषा एका एव गर्वोक्तिः "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्" इति समुद्घोषिता वर्तते । समग्रेऽपि विश्वे याः गति-विधयः व्यवहाराः विद्यमानाः सन्ति । तानि सर्वाणि इह संस्कृतवाङ्मये संस्कृतभाषासन्दर्भे संस्कृतसन्दर्भे संस्कृतविषयवस्तुसन्दर्भे तथैव चापि । ये गतिविधयः, क्रियाकलापाः अत्र नैव सन्ति, ते व्यवहाराः अन्यत्र कुत्रापि नैव प्राप्यन्ते। कथनस्याशयः सर्वं खलु अत्रैव संस्कृते अस्ति। आहोस्वित् वक्तव्यमेतत् संस्कृतवाङ्मयस्य स्वाभिमानम् अभिव्यज्यते यत् अन्यस्थलेषु अन्येषु साहित्येषु अन्यवाङ्मयेषु इतरभाषासु च नैवानुभूयते । एतस्य तथ्यस्य मुख्यं वैशिष्यं नु उत्कृष्टं चिन्तनम् उदात्तचिन्तनम् उदारविचारं विचारितं पं.नारायणेन हितोपदेशे- "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।" संस्कृतवाङ्मये नीतिशास्त्रस्य नैतिकमूल्यस्य महन्महत्त्वं वर्तते। नीतिशास्त्रस्यास्य अध्ययनस्य परं वैभवमत्र यत् इन्द्रात् अपि पराजयं कदापि नैव प्राप्नोति यः प्रतिदिनं नीतिशास्त्रस्य स्वाध्यायं श्रवणं चिन्तनं मननं च करोति ।

"अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च। न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन।" इत्यादिवचनानि 'नीतिज्ञः सर्वोपरि भवति' इति प्रमाणीकुर्वन्ति। सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मयंनीतिवचनैर्नीतिकथाभिरुदाहरणैः च नीतिशास्त्रम् ओतप्रोतमस्ति । नीतिसम्राड् आचार्यचाणक्यः सकलं जगत् स्ववशे कर्तव्यम् इति

[७] योगवासिष्ठ ।

[८] निरुक्तम् ।

[९] वनपर्व, ९४५/२७

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

निगदति यत् क्षमया, दयया प्रेमद्वारा, सत्येन, सरलभावेन, सेवया विनयपूर्वकेन च । एतैर्गुणैः खलु समग्रं संसारं स्वप्रभावेण प्रभावयति गुणिनो जनाः — "क्षमया दयया प्रेम्णा सुनृतेनार्जवेन च । वशीकुर्याज्जगत्सर्वं विनयेन च सेवया ॥" पुनःच सत्येनावाप्यत परम् इत सर्वोच्चपदं प्राप्तुं शक्यते— "सत्यं माता, पिता ज्ञानं धर्मो भ्राता दया सखा । शान्तिः पत्नी क्षमा पुत्रः षडेते मम बान्धवाः ॥" संस्कृतवाङ्मयं पदे पदे प्रतीकरूपेण शिक्षयति । चाणक्यनीतिः ज्ञापयति— 'मातुः प्रतीकं सत्यम्, पितुः प्रतीकं ज्ञानम्, भ्रातुः प्रतीकं धर्मः, सख्युः प्रतीकं दया, पत्न्याः प्रतीकं शान्तिः, पुत्रस्य प्रतीकं क्षमा' इति । एतत् संस्कृतपरिवारस्य स्वरूपं प्रकाशयति । संस्कृतस्य ये खलु सत्यज्ञानादयः बान्धवाः संस्कृत-शिक्षणस्य मुख्योदेशाः सन्ति । पृथिवी माता मातृभूमेः परिचयं संस्कृतमेवं कारयति । माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः । जननी मातृभूमिश्च स्वर्गात् अपि उत्कृष्टे स्तः । मातृसेवनं मातृभूमेः सेवनं च जीवनसाफल्याय भवतः ।

विश्वस्य सर्वासां भाषाणाम् अविर्भावः केवलं बुद्धिविकासाय अभूत्, किन्तु संस्कृतस्य विभिन्नानां शास्त्राणां शासनं शरीरवाणीबुद्धिमन-आत्मादेवतापर्यन्तं प्राप्तदोषाणां निवारणार्थम् अभूत् । यत्र वायोरपि प्रवेशो नास्ति, यत्र सूर्यरश्मयोऽपि नैव गच्छन्ति तत्र बुद्धिमतां बुद्धिः शीघ्रं प्रविशति । अतः संसारेऽस्मिन् बुद्धिमतां बुद्धेरगम्यं वस्तु किमपि नास्ति—

"न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्वतः ।
तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिबुर्द्धिमतां सदा ॥[१०]
मनो विशुद्धां बुद्धिं दैवमाहुव्रतं द्विजाः ।[११]

तत् सद्बुद्धिद्वारा सत्कर्मप्रवृत्तिं शिक्षयति संस्कृतभाषा— "कर्मणा जायते सर्वं कर्मैव गतिसाधनम् ।" अतः सर्वविधप्रयत्नैः साधुकर्माणि कर्तुम् समुद्घोषणा संस्कृतवाचः परिलक्ष्यते—

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साधुः कर्म समाचरेत् ॥[१२]

पुरातनं सर्वं साधुरेव नैव भवति नापि नवीनं सर्वदा साधु भवति । यत् किमपि अस्ति, तस्य पूर्णतः परीक्षणं कृत्वैव बुद्धिमन्तः अग्रे गच्छन्ति किन्तु मुर्खा जना अन्धानुकरणमेव कुर्वन्ति ।[१३]

संस्कृतस्य पक्षद्वयमस्ति भाषा, वाङ्मयञ्च । भाषाया महत्ता वाङ्मयस्य चोपयोगिता संसारेऽस्मिन् मुख्ये तत्त्वे स्तः । एतस्य सर्वस्य संस्कृतवाङ्मयस्य मुख्यम् उद्देश्यम् आत्मज्ञानमेव । "आत्मानं

१० पञ्चतन्त्रम् ।

११ उपनिषद् ।

१२ विष्णुपुराणम्

१३ पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्तरं भजन्ते मूढः परप्रत्ययने यबुद्धिः ॥

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF - Delhi

विद्धि", "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यश्च" इति सर्वत्र संस्कृतवाङ्मये एतादृशाः समुद्घोषणा वर्तन्ते । एतस्याक्षरसमाम्नायस्य ज्ञानस्य प्रतिफलं यत् यः कोऽपि अस्य अक्षरसमाम्नायस्य अध्ययनं श्रवणं मननं निदिध्यासनं च करोति तस्य मातापितरौ स्वर्गे लोके महिमामण्डितौ भवत इति—"सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्च चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ।"[१४] अन्यभाषाणाम् अपेक्षया संस्कृतभाषा श्रवणसमये मस्तिष्ककोषा अत्यधिकाः क्रियाशीला भवन्ति उदात्तानुदात्तस्वरितमन्त्रोच्चारणावसरे सद्यो मानसिकशान्तिः स्वास्थ्यञ्च अनुभूयेते ।

निष्कर्षः

संस्कृतस्य समसामयिकानां सङ्गणक-विज्ञान-स्वास्थ्य-नैतिकता-संस्कृति-कला-सङ्गीत-योग-वास्तु-खगोल-इतिहास-तन्त्रज्ञान-प्रबन्धन-प्रशासन-दर्शन-अर्थशास्त्रादीनां विषयाणां च यः सम्बन्धः वर्तते, एतस्य सम्बन्धस्य उपयोगिता उदाहरणद्वारा व्यवहारद्वारा अनुसन्धानेन क्रियान्वयेन च प्रदर्शनीया भवन्ति । संस्कृते नवाचार-कालानुसारितादीनाम् अनुपालने च मूलस्वरूपस्य भञ्जनं नैव भवति ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. संस्कृतचन्द्रिका — दिल्ली संस्कृत अकादमी, दण्डेवालान, करोलवाग, दिल्ली ।
२. संस्कृतविमर्शः — राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्, जनकपुरी, दिल्ली ।
३. सप्तदशी — चमूकृष्ण शास्त्री, संस्कृतभारती, दिल्ली ।
४. The Wonder that is संस्कृत, सम्पद् विजयश्च, अरविन्दाश्रम, पाण्डिचेरी ।
५. प्रौढरचनानुवादकौमुदी — डा.कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, भारत ।
६. संस्कृतशिक्षणसमीक्षण — डा. इन्दिराचरण पाण्डेय, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।
७. History of Sanskrit Literature — Mac Donell, मोतीलाल वनारसीदास, भारत ।
८. पञ्चतन्त्र — आचार्य विष्णु शर्मा, मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली ।
९. चाणक्यनीतिः — आचार्य चाणक्य, मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली ।
१०. स्कन्दपुराणम् — गीताप्रेस, गोरखपुर, उत्तरप्रदेश ।

✦✦✦

[१४] महाभाष्यम्, आह्निक २

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नेपालीनिवहः

रहेछ संसार निशासमान,
आएन ज्युँदै रहँदा नि ज्ञान ।
आखीर श्रीकृष्ण रहेछ एक,
न भक्ति भो ज्ञान न भो विवेक ॥

—महाकवि देवकोटा

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

बौद्ध माध्यमिक दर्शन र यसका शाखाहरू

प्रा.डा. काशीनाथ न्यौपाने*

शोधसार

मध्यम मार्गमा अवलम्बित भएर जुन बौद्धहरू प्रवृत्त भए ती माध्यमिक हुन् । त्यसैले नै माध्यमिकवृत्तिमा "भावाभावद्वयरहितत्वात् सर्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता तदाश्रितो मार्गो मध्यमः" भनिएको छ अर्थात् भाव र अभाव यी दुबैबाट रहित हुनाले सम्पूर्ण स्वभावहरूलाई उत्पत्ति गर्ने लक्षण भएको शून्यतासँग आश्रित मार्ग नै मध्यम मार्ग हो। त्यसैगरी तत्वहरूको विवेचन गर्ने क्रममा शाश्वतवाद र उच्छेदवाद दुबैलाई प्रहाण गर्ने उद्देश्यले मध्यममार्गको प्रतिस्थापन गरेका हुन् आचार्यहरूले। तार्किक बौद्ध विद्वान्हरूको विलक्षण शैलीबाट प्रतिपादित शून्यताप्रतिस्थापक सिद्धान्तहरूको विवेचन गर्नाले नै माध्यमिकहरू शून्यवादीका रूपमा प्रसिद्ध भएका हुन्। सत्व (सत्ता) र असत्व (असत्ता) यी दुईका बीचमा रहनु वा यिनका मध्यमा स्थित हुनु भन्ने अर्थमा माध्यमिक शब्दको प्रयोग गरिन्छ। अर्थात् सम्पूर्ण पदार्थहरू परमार्थतः सत् होइनन् र संवृतितः असत् पनि होइनन् भन्ने जसको दृष्टिकोण रहेको हुन्छ ती माध्यमिक हुन्।

माध्यमिक मतका दुईवटा विभागहरू रहेका छन्। ती हुन् – स्वातान्त्रिक माध्यमिक र प्रासंगिक माध्यमिक । व्यावहारिक सत्ताको स्थापनामा मतभेदका कारण स्वातन्त्रिक माध्यमिक मतका पनि दुईवटा भेद रहेका छन्– क. सूत्राचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक एवं ख. योगाचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक।

शब्दकुञ्ची

भावविवेक, संवृति, दोषापत्ति, कल्पनानुलोमिक, प्रपञ्चातीत, सूत्राचार, योगाचार, प्रतिभासित, मध्यमकशास्त्र, स्वलक्षणसत्ता, वस्तुसत्तान्वेषिणी बुद्धि, विज्ञप्तिमात्रता, स्वसंवेदन, परिनिष्पन्नलक्षण, चक्षुर्विज्ञान।

विषयप्रवेश

आचार्य नागार्जुनले प्रतीत्यसमुत्पाद नै शून्यता हो र त्यो शून्यताको ज्ञान नै मध्यम मार्ग हो भनेका

* निर्देशक, अनुसन्धान केन्द्र, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

छन्।[1] आचार्य नागार्जुनले ग्रन्थहरूको प्रणयन गर्नुभन्दा पूर्व नै मध्यममार्ग वा शून्यतावादी चिन्तनको धरातल तयार थियो। त्यो बुद्धवचनहरूमा प्रष्ट रूपमा देख्न पाइन्छ तर नागार्जुनका कृतिहरूमा शून्यवादले पूर्णतः विकसित हुने र एउटा दर्शन-प्रस्थानका रूपमा स्थापित हुने मौका प्राप्त गऱ्यो। त्यही माध्यमिक मत वा शून्यवादी विचार केही पछि गएर दुई भागमा बाँडिन पुग्यो। स्वतन्त्र रूपमा तर्क प्रस्तुत गर्ने र प्रसङ्कको प्रयोग गर्नेहरूका बीचमा मतभेद हुनपुग्यो। यसरी माध्यमिक मतका दुईवटा शाखाहरू हुन पुगे। ती दुवै शाखाका विचारहरू तथा प्रमुख आचार्यहरूको परिचय यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

माध्यमिक मतका शाखाहरू

सर्वप्रथम माध्यमिक मतका कुनै शाखाहरू थिएनन्। नागार्जुनको मध्यमकशास्त्रको रचनाभन्दा पछि यसका टीकाहरूको रचना भएपछि यसका शाखाहरूको प्रारम्भ भएको हो। त्यसैले माध्यमिकका शाखाहरूको विकास हुनुभन्दा पहिलेका माध्यमिकलाई बौद्धभन्दा इतरका दार्शनिकहरूले मुख्य-माध्यमिक भन्ने गर्दछन्। माध्यमिक मतका दुईवट विभागहरू रहेका छन्। ती हुन् – स्वातान्त्रिक माध्यमिक र प्रासंगिक माध्यमिक। संस्कृतका मूलग्रन्थहरूमा यी सिद्धान्तहरूको एवं वाद-विवादहरूको चर्चा गरिएको भएता पनि स्वातन्त्रिक र प्रासंगिक नामकरण भने पाइन्न। तिब्बती विद्वान्हरूले यो नामकरण गरेका हुन्।[2]

स्वातन्त्रिक माध्यमिक शाखा

आचार्य भावविवेक अथवा भव्यले माध्यमिकहरूको स्वातन्त्रिक शाखाको स्थापना गरेका हुन्। उनले माध्यमिककारिकाको प्रज्ञाप्रदीप नामक व्याख्या लेखेका छन्। माध्यमिक हृदयकारिका नामक एउटा स्वतन्त्र ग्रन्थ पनि लेखे साथै त्यसमा तर्कज्वालानामक टीकासमेतको रचना गरे। करतलरत्न, मध्यमकार्यसंग्रह, मध्यमकावतारप्रदीपक र मध्यमकप्रतीत्यसमुत्पाद समेत उनका रचनाहरू हुन्।

भावविवेकले शून्यवादको समर्थनमा स्वतन्त्र अनुमान उद्भावित गरेका छन्। ती स्वतन्त्र अनुमानहरूमा पक्षलाई परमार्थतः भन्ने विशेषणद्वारा विशिष्ट गरिएको छ। हेतुमा विपक्षव्यावृत्ति हुँदैन, तथा हेतु अनुमितिप्रसज्यप्रतिषेधात्मक हुन्छ। भव्यले त्यसको उदाहरण यसरी प्रस्तुत गरेका छन् परमार्थतः आध्यात्मिक आयतन स्वतः उत्पन्न हुँदैन, किनकि ती विद्यमान हुन्छन् जस्तै चैतन्य। यहाँ परमार्थतः विशेषण दिनुको अर्थ चक्षु आदि आयतनहरूको सांवृत उत्पाद प्रतिषेध्य

[1] यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे। सा प्रज्ञप्तिरूपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा॥
नागार्जुन, मध्यमकशास्त्रम्, द्वारिकादास शास्त्री (सं.), वाराणसी : बौद्ध भारती, १९८३, पृ. १६।

[2] रामशंकर त्रिपाठी, बौद्धदर्शन प्रस्थान, वाराणसी : केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, १९९७, पृ. १९१।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

छैन भन्ने हो। स्वतः उत्पादको निषेध गर्नाले परत उत्पाद अभीप्सित नहुने हुनाले यहाँ प्रसज्य प्रतिषेध अङ्गीकार्य हुन्छ, पर्यूदास प्रतिषेध होइन।

स्वतन्त्रानुमानको समर्थनका साथ भव्यले प्रसंगानुमानको निराकरण गरेका छन्। उनले बुद्धपालितको खण्डन यसै सन्दर्भमा गरेका छन्। भावविवेकका मत अनुसार प्रसंगानुमानमा हेतु र दृष्टान्तको अभाव हुन्छ, उपरोक्त दोषको परिहार पनि हुँदैन तथा प्रसंगवाक्यलाई उल्ट्याएर विपरीत अर्थ सिद्ध गर्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि बुद्धपालितले यसको उपस्थापन गरेका छन् – पदार्थ स्वतः उत्पन्न हुँदैनन् किनकि तिनको उत्पत्ति व्यर्थ हुन्छ र उत्पत्ति कहिल्यै निवृत्त हुँदैन। यस भनाईलाई यस प्रकार उल्टो बनाउन सकिन्छ पदार्थ परतः उत्पन्न हुन् किनकि तिनिहरूको उत्पत्ति र निरोध सावकाश हुन्छ। यहाँ स्मरणीय कुरा के छ भने नैयायिकहरूका मतानुसार पनि प्रसंगलाई हेतुको अभावमा अनुमान मान्न सकिँदैन। अनुमानबाट बहिष्कृत हुनाले प्रसंगको कुनै पनि प्रमाणमा अन्तर्भाव हुन सक्दैन।[३]

भाव विवेकको स्वतन्त्र अनुमानको आधार प्रसंगमा दोषपत्ति हुँदैन तर परमार्थ एवं संवृतिका विषयमा मतपरिष्कार भने छ। उनका अनुसार परमार्थ पनि दुई किसिमको छ र संवृत्ति पनि दुई किसिमको नै छ। एकातिर अपर्याय परमार्थ छ र अर्कातिर पर्याय परमार्थ छ। अपर्याय परमार्थ अनभिसंस्कार, लोकोत्तर, अनास्रव एवं अप्रपञ्च हुन्छ। पर्याय परमार्थ भने साभिसंस्कार, तथा प्रपञ्चानुगत हुन्छ। यही नै कल्पनानुलोमिक परमार्थज्ञान हो। संवृत्तिमा पनि तथ्यसंवृत्ति तथा मिथ्यासंवृत्ति यी दुईवटा विभागहरू छन्। परमार्थमा आश्रित देशना तथ्यसंवृत्ति हो। तथ्यसंवृत्ति परमार्थको शब्द र तर्कका स्तरमा अभिव्यक्त हुन्छ। परमार्थ र संवृत्तिका यी अवान्तर भेदहरूको कल्पनाद्वारा भावविवेकले तिनिहरूका विचको खण्डन पुर्ने प्रयत्न गरेका छन्। तथ्यसंवृत्ति र पर्यायपरमार्थले प्रतीयमान मिथ्या जगत्बाट प्रपञ्चातीत अनिर्वाच्य सत्यसम्म जानका लागि पुल वा सेतुको काम गर्दछन्। अपर्याय परमार्थ तथा पर्याय परमार्थको तुलना वेदान्तको निरूपाधिक एवं सोपाधिक ब्रह्मसंग गर्न सकिन्छ। वेदान्तमा पनि माया र संवृत्तिलाई दुई भेद गरिएको छ – विद्या र अविद्या। वास्तवमा मिथ्याबाट सत्यमा पुग्नका लागि ज्ञान मध्यस्थका रूपमा रहेको हुन्छ। अन्यथा परमार्थ निरर्थक शब्दमात्र रहन्छ। ज्ञानका पनि दुइवटा भेदहरू मान्नु पर्दछ। ती हुन्– परोक्ष तथा अपरोक्ष। असत्यमा ग्रस्त लोकको परोक्षज्ञानतिरको प्रवृत्ति उपदेशमूलक परोक्षज्ञान विना हुन सक्दैन। त्यो परोक्ष ज्ञान नै अपरोक्ष ज्ञानको आकर्षणको सूत्र बन्दछ। अपरोक्ष ज्ञान नै परमार्थलाई साक्षात्कार गर्ने द्वार हो।

यसरी भावविवेकले स्वतन्त्र ढंगबाट आ ना तर्कहरूद्वारा समग्र मतहरूको खण्डनपूर्वक आ नो

३ जी.सी. पाण्डे, बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, लखनऊ : हिन्दी समिति, १९७६, पृ. ३९५–९६।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पक्ष प्रस्तुत गरी स्वातन्त्रिक माध्यमिक मतको स्थापना गरेका थिए।[४]

व्यावहारिक सत्ताको स्थापनामा मतभेदका कारण स्वातन्त्रिक माध्यमिक मतका पनि दुईवटा भेद रहेका छन्– क. सूत्राचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक एवं ख. योगाचार स्वतन्त्रिक माध्यमिक।

सूत्राचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक

यिनीहरू व्यवहारको स्थापना प्रायः सौत्रान्त्रिक दर्शनको ढंगबाट गर्दछन्। त्यसो हुनाले यिनलाई सौत्रान्तिक स्वातन्त्रिक माध्यमिक पनि भनिन्छ। अर्थात् अठारवटा धातुहरूमा संगृहीत धर्महरूको स्थापना व्यवहारमा यिनीहरूले सौत्रान्तिकसम्मत गरेका हुनाले यिनीहरूलाई उक्त दोस्रो नामाकरण गरिएको हो। आचार्य भावविवेक वा भव्य एवं ज्ञानगर्भ आदि यस मतका प्रमुख आचार्यहरू हुन्।

यस मतका अनुसार व्यवहारमा बाह्यार्थको सत्ता मान्य छ। इन्द्रियजन्य ज्ञान मिथ्याकार हुँदैन, सत्याकार हुन्छ। ज्ञानले आ नो विषयको आकार ग्रहण गर्दै विषयहरूको ग्रहण गर्दछ। पूर्वापरकालिक कार्यकारणभावलाई मान्दछन् समकालिक मान्दैनन्। अर्थात् कारण र कार्यको एउटै समयमा (युगपत्) समवस्थान हुँदैन। दशभूमिकसूत्रमा भनिएको छ –

चित्तमात्रं भो जिनपुत्र यदुत त्रैधातुकम् अर्थात् हे बोधिसत्त्वहरू यी तीनवटै अर्थात् काम, रूप र अरूपधातुहरू चित्तमात्र हुन्। यस वचनले बाह्यार्थको निषेध हुन्छ भन्ने कुरा उनिहरू मान्दैनन्। उनिहरूका अनुसार यस वचनले चित्तभन्दा अतिरिक्त कुनै ईश्वर, महेश्वर आदि यस लोकको कर्ता हुन्छ भन्ने तैर्थिक मतको खण्डन गर्दछ। लंकावतार सूत्रमा भनिएको छ–

दृश्यं न विद्यते बाह्यं चित्तं चित्रं हि दृश्यते।
देहभोगप्रतिष्ठानं चित्तमात्रं वदाम्यहम्॥[५]

अर्थात् बाह्य दृश्य (अर्थ) विद्यमान हुँदैन, चित्त नै विभिन्न आकारहरूमा देखिएको हो। देह, भोग, भजन आदि सम्पूर्ण कुराहरू चित्तमात्र हुन्– म यस्तो भन्दछु।

यस वचनको अभिप्राय पनि बाह्यार्थको निषेध नभएर बाह्यार्थहरूको सत्ता परमार्थतः हुँदैन भन्नेमात्र हो। त्यसका अतिरिक्त जति पनि सूत्रवचनहरूले विज्ञप्तिमात्रताको प्रतिपादन गरेको भनी भनिन्छ वा दृष्टिगोचर हुन्छ ती सबैको अर्थ त्यस प्रकारले बुझ्नु हुन्न भन्ने धारणा भावविवेकको रहेको छ। अथवा कुनै पनि सूत्रको प्रतिपाद्य अर्थ विज्ञप्तिमात्रता होइन भन्ने उनको धारणा हो।

---

४ ऐजन, पृ. ३९७।

५ काशीनाथ न्यौपाने, (नेपाली अनु.), लंकावतारसूत्रम्, काठमाण्डौ : जयतु संस्कृतम्, २०६८ (वि.सं.), पृ. ६७।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व्यवहारतः बाह्यार्थको सत्ता हुन्छ। द्विचन्द्राभास आदि भ्रान्तज्ञान पनि एउटा चन्द्र विना हुन सक्दैन अर्थात् द्विचन्द्रज्ञानको उत्पत्तिका लागि पनि एकचन्द्रको आलम्बन आवश्यक हुन्छ। यदि एउटा चन्द्रमाको पनि अस्तित्वलाई स्वीकार नगर्ने हो भने द्विचन्द्रज्ञान उत्पन्न हुन सक्दैन। यदि एकचन्द्र बाहिर न हुने हो भने केवल वासनामात्रले द्विचन्द्रज्ञान उत्पन्न हुँदैन। जस्तै औंसीको रातमा द्विचन्द्रज्ञान उत्पन्न हुँदैन। अतः ज्ञान बाह्यार्थको आलम्बन विना उत्पन्न हुन सक्दैन। त्यसैगरी बाह्यार्थलाई नमान्ने हो भने सूत्रविरोधको दोष पनि उत्पन्न हुन्छ। **सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकायाः** अर्थात् इन्द्रियविज्ञान संचित आलम्बनबाट उत्पन्न हुन्छन् भन्ने सूत्रको विरोध हुने हुनाले पनि व्यवहारतः बाह्यार्थलाई स्वीकार गर्नुपर्दछ।[६]

बाह्यार्थको सत्तालाई मान्ने भएकोले नै आचार्य भावविवेकले आलयविज्ञानको सत्तालाई मान्दैनन्। यदि आलयविज्ञानलाई मान्ने हो भने बाह्यार्थ नहुँदा पनि आलयविज्ञानमा स्थित बाह्यार्थवासनाहरूबाट नै बाह्यार्थको अवभास हुने विज्ञप्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् अतः तिनिहरूलाई प्रयत्नपूर्वक बाह्यार्थ सिद्ध गर्नका लागि प्रयास नै गर्नु पर्दैन। विज्ञानवादीहरूले आलयविज्ञानका नामद्वारा वस्तुतः आत्माको नै स्थापना गरेका छन्, दुबैमा केवल नाममात्रको अन्तर रहेको छ। विज्ञानवादीहरू र आत्मवादी तीर्थंकरहरूमा कुनै भेद छैन। भावविवेक आलयविज्ञानलाई मान्दैनन् त्यसैले क्लिष्टमनोविज्ञानलाई पनि उनले मान्नुपर्ने आवश्यकता रहँदैन। उनी चक्षुर्विज्ञानसम्मका छवटा विज्ञानहरूलाई मात्र मान्दछन्।[७] ती हुन्– चक्षुर्विज्ञान, श्रोत्रविज्ञान, घ्राणविज्ञान, जिह्वाविज्ञान, कायविज्ञान र मनोविज्ञान।

भावविवेकले स्वसंवेदनलाई पनि अस्वीकार गरेका छन्। ज्ञानद्वारा स्वयं आफू (ज्ञान) लाई नै आलम्बन बनाइन्छ भन्नु सर्वथा व्यवहारतः पनि अयुक्त हुन्छ। ज्ञान जति नै अभिव्यक्त भए तापनि त्यसले आफूलाई प्रकाशित गर्न सक्दैन। जस्तै - नर्तक जतिसुकै शिक्षित भए तापनि आ ना काँधमा आरुढ हुन सक्दैन। यसरी स्वसंवेदनलाई भावविवेकले अयुक्त निश्चित गरेका छन्।

विज्ञानवादीहरूका मत अनुसार प्रज्ञापारमितासूत्रहरूमा प्रतिपादित सर्वधर्मनिःस्वभावताको तात्पर्य यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ – परिकल्पितलक्षण लक्षणनिःस्वभाव हुन्छन्, परतन्त्रलक्षण उत्पत्तिनिःस्वभाव हुन्छन् र परिनिष्पन्नलक्षण परमार्थनिःस्वभाव हुन्छन्।

भावविवेक विज्ञानवादीहरूलाई सोद्धछन् – त्यस परिकल्पित लक्षणको स्वरूप कस्तो छ जुन लक्षणनिःस्वभाव हुने हुनाले निःस्वभाव मानिन्छ। यदि रूप आदि विषयक शब्द एवं

६ त्रिपाठी, ऐजन, पा.टि.नं. २, पृ. १९३।
७ ऐजन।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कल्पनाबुद्धिसंग यसको तात्पर्य हो भने त्यो मशान अपवाद वा अपव्याख्या हुन्छ किनकि शब्द र कल्पनाबुद्धि पञ्चस्कन्धमा संग्रहित हुन्छन्। उदाहरणका लागि रज्जुमा सर्पबुद्धिद्वारा आरोपित अर्थ (सर्प) को सत्ता नहुने भएता पनि सर्पबुद्धिको अर्थ सर्पको सत्ता चाहिँ हुन्छ नै किनकि सर्पको सत्ता हुन्छ र त्यस्तै रूपलाई वेदना मान्ने बुद्धिको अर्थ हुँदैन तर रूपलाई रूप नै मान्ने बुद्धिको विषय त हुन्छ।

भावविवेक व्यवहारमा स्वलक्षणसत्तालाई मान्दछन्। उनका अनुसार शून्यताको प्रतिषेध केवल स्वलक्षणसत्ता होइन परमार्थतः स्वलक्षणसत्ता हो। त्यसैले परमार्थतः यस विशेषणमा उनी बढी जोड दिन्छन्। उनका मतमा स्वलक्षणसत्ता र स्वभावसत्ता पर्यायवाची हुन्। व्यवहारमा स्वलक्षणसत्ता मान्ने हुनाले उनी व्यवहारमा स्वभावसत्तावादी हुन्। नागार्जुनका शास्त्रहरूमा जुन निःस्वभावता उल्लेखित छ त्यसको अर्थ भावविवेकले परमार्थतः निःस्वभावता मानेका छन्।

माध्यमिकशास्त्रहरूमा स्वलक्षणसत्ता, स्वभावसत्ता, द्रव्यसत्ता आदि शव्दहरूको प्रयोग सबैले सर्वत्र गरेका छन्। त्यसैले कसले कसले कुन मतलाई मान्दछन् भन्ने भेद छुट्याउन अत्यन्त कठीन हुन्छ तर भावविवेकको प्रज्ञाप्रदीप नामक मध्यमकशास्त्रको टीकाका अनुसार परमार्थतः स्वलक्षणसत्ता शून्यताको प्रतिषेध्य हो स्वलक्षणसत्ता होइन। परमार्थतः स्वलक्षणसत्ताको प्रतिषेद्य शून्यता हो। स्वलक्षणसत्ता व्यवहारमा हुन्छ। अतः त्यसको प्रतिषेध गर्न सकिँदैन। स्वलक्षणसत्ताका विषयले नै स्वातन्त्रिक र प्रासङ्गिक यी दुईवटा माध्यमिक दर्शनका भेदहरू निर्माण भएका हुन्।[८]

हेतु र साध्यमा अन्वयव्यप्तिको दृष्टान्तद्वारा परमार्थतः सत्ताको निषेधका युक्तिहरू निम्नानुसार प्रयोग गरेका छन्–

(क) चक्षुर्विज्ञान (पक्ष), परमार्थतः रूपलाई देख्दैन (साध्य), महाभूत भएको हुनाले (हेतु), जलमहाभूत समान (दृष्टान्त)।

यसरी नै अन्य पनि विविध दृष्टान्तहरूद्वारा परमार्थसत्ताको निषेध गरिएको छ।

नागार्जुन र आर्यदेवका ग्रन्थहरूमा पनि यस प्रकारका प्रयोगहरू पाइन्छन्। भावविवेकले तिनै प्रयोगहरूलाई लिएर तिनको विस्तृत व्याख्या गरेका छन्।

यदि पृथिवी परमार्थतः कठोर स्वभाव भएको (खरस्वभाव) हुन्छ र चक्षुर्विज्ञान परमार्थतः रूपलाई नदेख्ने हो भने महाभूतहरूको समानताका कारण कठोरता र मृदुतामा अन्तर (फरक) देखाउन सकिँदैन एवं इन्द्रियहरूमा समनताका कारण रूपलाई देख्नु र नदेख्नुमा पनि कुनै भेद छुट्याउन

८ ऐजन, पृ. १९४–९५।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सकिन्न। त्यसको कारण के हो भने अन्तर वा भेद गर्ने हेतु उपलब्ध हुँदैनन्।

यदि कुनै वस्तु परमार्थतः सत् हो भने त्यो जुन रूपम अवभासित भइरहेको छ त्यस्तै आफ्नो स्थिति (सत्ता) का वशमा अर्थात् स्वग्राहक बुद्धिको अपेक्षा विना नै अवभासित हुनु पर्दछ। यसको तात्पर्य के हो भने वस्तु वा पदार्थ स्वतः सिद्ध हुन्छ भने उसले अर्काको अपेक्षा गर्नु पर्ने थिएन तर वस्तुले आफ्नो स्थितिका लागि बुद्धिको अपेक्षा गर्दछ। अतः महाभूततुल्यताका कारण कठोरमा अन्तर (भेद) गर्ने प्रमाण उपलब्ध हुँदैनन्। उदाहरणका लागि यदि अग्नि विना नै धुवाँ उत्पन्न हुने भए अथवा अग्निको अपेक्षा विना नै धुवाँ स्वतः उत्पन्न हुन्छ भन्ने हो भने सर्वत्र धुवाँ हुनेछ भन्ने प्रसङ्ग आउँछ वा कतै पनि धुवाँ छैन भन्ने प्रसङ्ग उत्पन्न हुन्छ।

यस प्रकार वस्तुको स्वभावतः सत्तालाई मान्ने भएता पनि भावविवेकले बस्तुको सत्तलाई परमार्थतः स्वीकार गरेका छैनन्। यदि परमार्थतः सत्ता हुन्छ भने त हेतु–प्रत्यय–सामग्रीको अपेक्षा विना नै वस्तुले हेतुप्रत्यय–निरपेक्षतया स्वतः पृथक् उपलब्ध हुनु पर्दथ्यो। तर भूत, भौतिक समस्त वस्तुहरू अष्टद्रव्यात्मक संघातका रूपमामात्र उपलव्ध हुन्छन्। चित्त–चैतसिक पदार्थहरू पनि परस्पर अन्योन्याश्रितरूपमा नै उपलब्ध हुन्छन्। अर्थात् चित्त विना चैतसिक र चैतसिक विना चित्त स्वतन्त्रतया पृथक् उपलब्ध हुँदैनन्। अतः सबै वस्तुहरू हेतु–प्रत्ययसामग्रीको अपेक्षाबाट नै उत्पन्न हुन्छन्। निरपेक्षतया कुनै पनि पदार्थ उत्पन्न हुँदैन। फलतः सबै वस्तुहरू अपरमार्थसत् एवं अद्रव्यसत् सिद्ध हुन्छन्।[९]

सूत्राचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक मतमा यस्ता किसिमका विभिन्न युक्तिहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। जस्तै – यदि वस्तु परमार्थतः सत् हुन्छ भने त्यसको स्वरूप अन्यनिरपेक्ष, स्वतन्त्रतया उपलव्ध हुनु पर्दछ। अतः स्वतन्त्रतया उपलब्ध नहुने हुनाले वस्तुपरमार्थसत् हुँदैन भन्ने नै उनिहरूको धारणा रहेको देखिन्छ।

योगाचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक सिद्धान्त

योगाचार स्वातन्त्रिक माध्यमिकहरू निःस्वभावतावादी हुँदा हुँदै पनि व्यवहारको स्थापना योगाचार दर्शनको ढंगबाट गर्दछन्। त्यसै हुनाले यो नामकरण भएको हो। यिनीहरू व्यवहारमा बाह्यार्थको सत्तालाई मान्दैनन्। अतः तीनवटै धातुहरूलाई विज्ञप्तिमात्र हो भन्दछन्।

---

[९] ऐजन, पृ. १९५–९६।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आचार्य शान्तरक्षित तथा उनका शिष्य आचार्य कमलशील योगाचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक हुन् भन्ने बौद्ध विद्वान्हरूमा सर्वविदित नै छ।[१०] नवौँ शताब्दीका महान् अनुवादक पण्डित ज्ञानसेनका अनुसार आचार्य शान्तरक्षितले माध्यमिक सिद्धान्तभित्र एक पृथक् सिद्धान्तको प्रवर्तन गरेका छन् जसले विज्ञानवादीहरूको जस्तो बाह्यार्थलाई व्यवहारमा पनि मान्दैन तर त्यसबाट भिन्न चित्तलाई परमार्थतः सत्य पनि मान्दैनन्। आचार्य ज्ञानसेनले आफ्नो ग्रन्थ दर्शनभेदमा भनेका छन्–

मध्यकालका आचार्य शान्तरक्षितले आचार्य भव्यभन्दा विपरीत चित्तमात्रतासिद्ध गर्न ग्रन्थमा आधारित भएर, संवृतिमा यद्यपि सर्वधर्मचित्तमात्रता स्वीकार गरेका छन्, परन्तु परमार्थतः विज्ञानलाई पनि निःस्वभाव सिद्ध गर्नका लागि नै माध्यमिक शास्त्र मध्यमकालङ्कारको रचना पनि गरेका छन्। यसप्रकार माध्यमिकहरूमा दुई प्रकारका सिद्धान्तहरूको प्रादुर्भाव भयो। जुन मतको प्रादुर्भाव आचार्य भव्यद्वारा भयो, त्यसलाई सूत्राचार माध्यमिक भनिन्छ तथा आचार्य शान्तरक्षितद्वारा प्रवर्तित माध्यमिकमतलाई योगाचार माध्यमिक भनिन्छ।[११]

यसप्रकार आचार्य शान्तरक्षितलाई योगाचार माध्यमिकमतको प्रवर्तक मानिएको छ। आचार्य चोङ्खापाले पनि आचार्य शान्तरक्षितलाई योगाचार माध्यमिकमतको प्रवर्तक मानेका छन्। उनले नेयार्थनीतार्थविभंगशास्त्र सुभाषितसारमा भनेका छन् –

अतः यसप्रकार (योगाचार माध्यमिक) मतलाई मान्नेवाला पनि यद्यपि एकाध आचार्य रहेका छन्, किन्तु विस्तृत शास्त्रको रचना गरेर व्यवहारतया पनि बाह्यार्थको असत्ताको नयाँ सिद्धान्त, जो माध्यमिकहरूको सिद्धान्त हो, त्यो आचार्य शान्तरक्षितद्वारा उद्घाटित भएको हो।[१२]

आचार्य शान्तरक्षितले आफ्नो मध्यमकालङ्कारमा भनेका छन् –

जसले दुईवटा नयाँ रथहरूमाथि आरूढ भएर युक्ति रूपी लगामलाई पकड्दछन्। उनीहरूले नै यथार्थतः महायानलाई प्राप्त गर्दछन्।

यसप्रकार बाह्यार्थ रहितता, अर्थात् व्यवहारतया चित्तमात्रता तथा परमार्थतः सर्वधर्मनिःस्वभावता यी दुई सिद्धान्तहरूद्वारा महायानको प्राप्ति सम्भव हुन्छ। यसकारण व्यवहारमा शान्तरक्षित र

10. Anukul Chandra Banerjee, "Principal Schools and Sects of Buddhism", In : P.V. Bapat (ed.), 2500 years of Buddhism, India : Ministry of Information and Boardcasting Publications Division Government of India, 1997, p. 108.

११ कमलशील, मध्यमकालोक, पेन्पा दोर्जे (सं.), वाराणसी : केन्द्रीय उच्च तिब्बती संस्थान, २००१, पृ. ४१।

१२ चोङ्खापा, नेयार्थनीतार्थविभङ्गशास्त्रसुभाषितसार, वाराणसी : केन्द्रीय उच्च तिब्बती संस्थान सारनाथ, १९९८, पृ. १३१।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कमलशील सत्याकार विज्ञानवाद मान्नेवाला माध्यमिक हुन्।[१३]

मध्यमकालोकमा आचार्य कमलशीलले सामान्यतया स्वातन्त्रिक योगाचार माध्यमिकमतको प्रतिपादन गर्दछन्। विशेषतः मध्यमकालोक ग्रन्थमा विज्ञानवादको झैं चित्तमात्रताको निरूपण गरिएको छ तर विज्ञानवादीहरूको झैँ चित्तलाई परमार्थतः सत्य पनि मानिएको छैन। बाह्यांर्थसत्ताको विरोध गरेका कारण मध्यमालोक ग्रन्थले योगाचार माध्यमिक दर्शनको प्रतिपादन गरेको छ।[१४]

आचार्य चन्द्रशेखर शास्त्रीले पनि आचार्य शान्तरक्षित स्वतन्त्र माध्यमिक मतका अनुयायी तथा आचार्य कमलशील शान्तरक्षितका अनुगामी थिए भनेका छन्।[१५]

आचार्य शान्तरक्षित, कमलशील आदि यस मतका प्रमुख आचार्यहरू हुन्। यस मतका सिद्धान्तहरूलाई निम्नानुसार विचार गर्न सक्किन्छ– (क) पुद्गल र धर्महरूको व्यवहारतः सत्ताको विचार, (ख) व्यवहारतः बाह्यार्थ सत्तामा विचार (ग) आर्यसन्धिनिर्मोचन–सूत्रको वास्तविक अर्थ तथा घ) पारमार्थिक सत्ताको खण्डनका प्रमुख युक्तिहरू।

क. पुद्गल र धर्महरूको व्यवहारतः सत्ता

आर्य सन्धिनिर्मोचनसूत्रमा लक्षणनिःस्वभावता एवं उत्पत्तिनिःस्वभावताको चर्चा गरिएको पाइन्छ। त्यसको व्याख्या जसरी भावविवेकले गरेका छन् त्यसरी नै मध्यमकालोकमा पनि वर्णन गरिएको छ। त्यसबाट आचार्य शान्तरक्षित पनि व्यवहारमा स्वलक्षणतः सत्ता स्वीकार गर्दछन् भन्ने लाग्दछ। आचार्य शान्तरक्षित यस मतका प्रवर्तक हुन्। उनका मतमा पनि ती युक्तिहरू प्रयुक्त छन् जुन युक्तिहरू आचार्य धर्मकीर्तिका सप्तप्रमाणशास्त्रहरूमा कार्य–कारणको स्थापनाका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ। यसबाट यिनीहरू व्यवहारमा स्वभावसत्तालाई मान्दछन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ। अतः यिनीहरूका मत अनुसार पुद्गल र धर्मको परमार्थतः सत्ता हुँदैन तर व्यवहारतः सत्ता हुन्छ।

ख. व्यवहारतः बाह्यार्थ सत्तामा विचार

आचार्य शान्तरक्षितले मध्यमकालंकारभाष्यमा कार्य र कारणको सांवृतिक सत्ताको स्वरूपमाथि विचार गरेका छन्। उनले धर्मको बाह्यार्थतः सत्ता कथमपि हुँदैन भनेका छन्। अर्थात् बाह्यतः सत्ता मान्नु नितान्त युक्ति विरुद्ध हुन्छ। उनले स्वप्न, माया आदि दृष्टान्तहरूद्वारा व्यवहारतः पदार्थहरूको विज्ञप्तिमात्रात्मकता प्रतिपादन गरेका छन्। उनका अनुसार समस्त धर्महरूलाई

१३ ऐजन।

१४ ऐजन।

१५ धर्मकीर्ति, न्यायविन्दु : श्री धर्मोत्तराचार्यकृतटीका समेत, चन्द्रशेखर शास्त्री (सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज, १९५४, पृ. ९।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व्यवहारतः विज्ञप्तिमात्र मान्नाले आर्यसन्धिनिर्मोचन सूत्र एवं आर्यघनव्यूहसूत्र आदिसंग कुनै किसिमको विरोध हुँदैन । त्यसैगरी लंकावतारसूत्रका विरुद्ध पनि हुँदैन । लंकावतार सूत्रमा भनिएको छ–

दृश्यं न विद्यते बाह्यं चित्तं चित्रं हि दृश्यते । देहभोगप्रतिष्ठानं चित्तमात्रं वदाम्यहम् ॥[१६]

समस्त धर्महरू व्यवहारतः विज्ञप्तिमात्र हुन् भन्ने विचार यस लंकावतारसूत्रमा प्रतिपादित विचारका विरुद्ध हुँदैन । विज्ञप्तिमात्रतालाई मान्दा पुद्गल, आत्मा–आत्मीय, ग्राह्य–ग्राहक, अभिधान अभिधेय आदि जति पनि द्वैत प्रपञ्चहरू छन् तिनिहरूको निराकरण सरल हुन जान्छ । त्रैधातुक समस्त पदार्थहरू विज्ञप्तिमात्रता पनि परमार्थतः सत् होइन भन्ने थाहा हुन्छ । विज्ञप्तिमात्रता परमार्थतः नभएर संवृतितः मात्र सत् हो । परमार्थतः सत्ता कसैको पनि हुँदैन र त्यो असत्ता नै शून्यता हो जुन माध्यमिकहरूको परमार्थ सत्य हो । घट, पट आदि समस्त पदार्थहरू पारमार्थिक सत्ताका र्दष्टिकाशून्य छन् तैपनि सर्वथा अलीक भने होइनन् । तिनिहरूको व्यवहारिक सत्ता हुन्छ । अतः ती संवृतितः सत् नै हुन् । सर्वप्रथम विज्ञाप्तिमात्रताका आधारमा बाह्यार्थभावको बोध हुन्छ । बाह्यार्थभाव पश्चात् विज्ञाप्तिमात्रता पनि परमार्थतः सत् होइन भन्ने अत्यन्त नैरात्म्यको अवबोध गर्नुपर्दछ । व्यवहारिकरूपमा बाह्यार्थलाई स्वीकार गर्नु र परमार्थतः विज्ञाप्तिमात्रता पनि छैन भन्नु यी दुबै ज्ञानबाट माध्यमिक शब्दको वास्तविक अर्थ ज्ञात हुन्छ र महायानमा प्रवेश हुन्छ ।

आचार्य शान्तरक्षितका अनुसार व्यवहारमा विज्ञप्तिमात्रता आर्य नार्जुनको सिद्धान्त हो । यस भनाएको पुष्टिका लागि उनले युक्तिषष्टिका नामक ग्रन्थबाट प्रमाण प्रस्तुत गरेका छन् –

महाभूतादि विज्ञाने प्रोक्तं समवकथ्यते ।
तज्ज्ञाने वागमं याति ननु मिथ्या विकल्पितम् ॥[१७]

अर्थात् महाभूत आदि जतिपनि ख्यात धर्महरू छन् ती सबै विज्ञानमा संग्रहीत छन् । यसको ज्ञानबाट मिथ्याज्ञान वियुक्त हुन्छ ।

यस योगाचार माध्यमिक मतमा जति पनि नीलाकार, पीताकार आदि हुन्छन् सबै वास्तविक मानिन्छन् । आचार्य धर्मकीर्ति पनि उक्त कुरालाई मान्दछन् । अतः आचार्य शान्तरक्षित व्यवहारमा सत्याकार विज्ञानवादी माध्यमिक हुन् भन्ने निश्चित हुन्छ । उनी बाह्यार्थको सत्तालाई मान्दैनन् त्यसैले स्वसंवेदनलाई मान्दछन् । अथवा उनी स्वसंवेदनवादी पनि हुन् ।

---

१६ न्यौपाने, ऐजन, पा.टि.नं. ५, पृ. ४६ ।

17 Chr. Lindtner, *Nagarjuniana,* Delhi : Motilal Banarasidass Publishers Private Ltd., 1987, vol.2, p. 111.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ग. आर्यसन्धिनिर्मोचनसूत्रको वास्तविक अर्थ

परिकल्पितलक्षण लक्षणनिःस्वभाव हुन् तथा अवशिष्ट दुबै लक्षणहरू (परतन्त्र र परिनिष्पन्न) भने लक्षणनिःस्वभाव होइनन् भन्ने आर्यसन्धिनिर्मोचनसूत्रको वचनको अर्थ आचार्य शान्तरक्षितले यसप्रकारले गरेका छन् – परतन्त्र लक्षण र परिनिष्पन्नलक्षण लक्षण स्वभाव होइनन् तथापि तिनको स्वलक्षणसत्ता हुन्छ। तर तिनको त्यो स्वलक्षणसत्ता पारमार्थिक होइन व्यवहारिक मात्र हो। परतन्त्र र परिनिष्पन्नलाई पारमार्थिक मान्नु नितान्त काल्पनिक हुन्छ र त्यस परिकल्पितको परमार्थतः सत्ता शशश्रृङ्गवत् निराधार हुन्छ। विज्ञानका गर्भका तिनको संवृत्तितः स्वलक्षणसत्ता मान्दा कुनै आपत्ति हुँदैन। आकाश आदि जुन परिकल्पित लक्षण हुन्छन् ती शशश्रृङ्गवत् सर्वथा निराधार न भएर तिनको सांवृत्तिक सत्ता हुन्छ । पारमार्थिक सत्ताको चाहिं सांवृत्तिक सत्ता पनि हुँदैन।

सन्धिनिर्मोचनसूत्रमा परतन्त्रलक्षण उत्पत्तिनिःस्वभाव हुन्छ भनिएको छ। यस वचनको शाब्दिक अर्थमात्र ग्रहण गर्नु हुँदैन। यसको परतन्त्रलक्षण परमार्थतः उत्पत्तिनिःस्वभाव हुनाले परतन्त्रको उत्पत्ति नै हुँदैन भन्ने अर्थ ग्रहण गर्नु पर्दछ।

घ. पारमार्थिक सत्ताको खण्डनका प्रमुख तर्कहरू

माध्यमिकहरू शून्यतावादी हुन् भन्ने ज्ञान नै छ। शून्यताद्वारा जसको निषेध गरिन्छ त्यस निषेध्यको सर्वप्रथम निश्चय गर्नु पर्दछ। त्यस पश्चात् शून्यताको स्वरूप स्पष्ट हुन्छ, किनकि निषेध्यको निषेध नै शून्यता हो। निषेध्यमा भिन्नता भएका कारणले नै माध्यमिकका आन्तरिक भेदहरू आएका हुन् र निषेध्यको स्वरूप निर्धारणलाई विभिन्न तर्कहरूद्वारा प्रश्नोत्तरात्मक ढंगबाट उपस्थापन गर्न सकिन्छ।

जब सबै धर्महरूको व्यवहारमा स्वलक्षणसत्ता मानिन्छ भने त्यस अतिरिक्त परमार्थतः सत्ता भनेको के हो जुन निषेध्य मानिन्छ ?

परमार्थतः सत्तालाई ग्रहण गर्ने बुद्धिको विषय के हो र त्यसको सत्ताको ग्रहण कसरी हुन्छ भन्ने किसिमको निषेधको सामान्य आकारको सम्यक् परिचय छैन भने सबै धर्महरू परमार्थतः छैनन् वा अपरमार्थतः सत्ता छ भन्ने शब्दमात्रको कथनबाटमात्र त्यसलाई बुझ्न सकिन्छ।

पृथ्वी आदिको परमार्थतः सत्ता छैन भन्ने यस वाक्यमा प्रयुक्त परमार्थका तीन प्रकारका व्याख्याहरू उपलब्ध छन्। ती हुन्–

क. परमार्थ शब्दमा प्रयुक्त अर्थ शब्दबाट ज्ञेय, परीक्ष वा अवबोध्य विषय भन्ने बुझिन्छ।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

परमको अर्थ उत्तम वा श्रेष्ठ हो। यसरी परमार्थ शब्दको अर्थ उत्तम ज्ञेय हुन्छ।

ख. परमको अर्को अर्थ निर्विकल्पक ज्ञान हो र त्यसको अर्थ वा विषय नै परमार्थ हो।

ग. त्यसैगरी परमको अर्थ वस्तुसत्तान्वेषिणी बुद्धि हो। अर्थ भन्नाले त्यस बुद्धिद्वारा परीक्षा गरे पश्चात् उपलब्ध विषय भन्ने बुझिन्छ। अतः वस्तुसत्तान्वेषिणी बुद्धिद्वारा उपलव्ध विषय परमार्थ हो। यी तीनवटा व्याख्याहरू मध्ये तृतीय व्याख्या यहाँ ग्राह्य छ।[१८]

वस्तुसत्ताको अन्वेषण गर्ने बुद्धिद्वारा अन्वेषण गर्दा केही उपलब्ध हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषय माध्यमिक एवं अन्य सिद्धान्तवादीहरूका बीच प्रमुख विचारणीय विषय हो। परमार्थसत्ता र अपरमार्थ सत्ताको निशचय गर्ने मुख्य कसी पनि त्यही नै हो। यदि अन्वेषण गर्दा उपलब्ध हुन्छ भने परमार्थसत्ता छ र यदि उपलब्ध हुँदैन भने परमार्थतः सत्ता छैन वा अपारमार्थिक सत्ता छ। परमार्थ शब्दमा भएको अर्थको निरूपण पश्चात् सत्ता शब्दका विषयमा विचार गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

तृण, काष्ठ आदि वस्तुहरूलाई मन्त्र एवं माया आदिका प्रभावद्वारा रूपमा मन्त्र–माया आदिद्वारा दूषित नेत्र भएका व्यक्तिले अश्व, हस्ती आदिका रूपमा देख्छन्। त्यसबेला तृण, काष्ठ आदिका तर्फबाट पनि अश्व, हस्ती आदिको प्रतिभास हुन्छ साथै नेत्र दूषित हुनाले इन्द्रियका तर्फबाट पनि अश्व, हस्ती आदिकै प्रतिभास हुन्छ। त्यसरी नै बीजबाट अङ्कुर उत्पन्न हुने प्रतिभास हुन्छ। त्यसबेला अङ्कुरका तर्फबाट पनि उत्पादको प्रतिभास हुन्छ एवं अङ्कुर आदि दुबैका बुद्धिद्वारा एक आरोपित सत्ता हुन्छ र वस्तुका तर्फबाट पनि सत्ता हुन्छ।[१९]

यदि वस्तुका तर्फबाट पनि अश्व, हस्ती आदिको प्रतिभास हुन्छ भने के अश्व, हस्ती आदिको पारमार्थिक सत्ता हुन्छ भन्ने त ? त्यसैगरी यदि अङ्कुरका तर्फबाट पनि उत्पाद हुन्छ भने त्यो परमार्थतः उत्पत्ति हुन्छ त ? यस किसिमका प्रश्नहरूको समाधान निम्नानुसार गर्नुपर्दछ–

जब नेत्र आदि इन्द्रियहरू दूषित हुन्छन् त्यसमा तृण, काष्ठ आदि अधिष्ठानका तर्फबाट अश्व, हस्ती आदि प्रतिभासित हुन्छन्। जसका नेत्र दोषरहित हुन्छन् त्यसलाई त्यस्तो प्रतिभास हुँदैन। यदि वस्तुको परमार्थतः सत्ता हुन्थ्यो भने शुद्ध नेत्र भएका व्यक्तिलाई पनि उक्त प्रतीति हुनु पर्दथ्यो, तर त्यस्तो हुँदैन। यदि आफैं नै उत्पन्न हुने भए त हेतु–प्रत्यय विना नै उत्पन्न हुने थियो।

परमार्थसत्य र संवृत्तिसत्यको यस किसिमको स्वरूप सबै स्वातन्त्रिक माध्यमिकहरूका मतमा समान रहेको छ। यसरी नै परमार्थसत्यको खण्डन गर्ने अन्य पनि धेरै उक्तिहरू यस पक्षका आचार्यहरूले प्रस्तुत गरेका छन्।

---

[१८] धर्मकीर्ति, ऐजन, पा.टि.नं. १५, पृ. २००।

[१९] ऐजन, पृ. २०१।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

निष्कर्ष

सर्वप्रथम माध्यमिक मतका कुनै शाखाहरू थिएनन्। नागार्जुनको मध्यमकशास्त्रको रचनाभन्दा पछि यसका टीकाहरूको रचना भएपछि यसका शाखाहरूको प्रारम्भ भएको हो। त्यसैले माध्यमिकका शाखाहरूको विकास हुनुभन्दा पहिलेका माध्यमिकलाई बौद्धभन्दा इतरका दार्शनिकहरूले मुख्य-माध्यमिक भन्ने गर्दछन्। माध्यमिक मतका दुइवटा विभागहरू रहेका छन्। ती हुन् – स्वातान्त्रिक माध्यमिक र प्रासंगिक माध्यमिक। संस्कृतका मूलग्रन्थहरूमा यी सिद्धान्तहरूको एवं वाद-विवादहरूको चर्चा गरिएको भएता पनि स्वातन्त्रिक र प्रासंगिक नामकरण भने पाइन्न। तिब्बती विद्वान्हरूले यो नामकरण गरेका हुन्।

भावविवेकको स्वतन्त्र अनुमानको आधार प्रसंगमा दोषापत्ति हुँदैन तर परमार्थ एवं संवृतिका विषयमा मतपरिष्कार भने छ। उनका अनुसार परमार्थ पनि दुई किसिमको छ र संवृत्ति पनि दुई किसिमको नै छ। एकातिर अपर्याय परमार्थ छ र अर्कातिर पर्याय परमार्थ छ। अपर्याय परमार्थ अनभिसंस्कार, लोकोत्तर, अनास्रव एवं अप्रपञ्च हुन्छ। पर्याय परमार्थ भने साभिसंस्कार, तथा प्रपञ्चानुगत हुन्छ। यही नै कल्पनानुलोमिक परमार्थज्ञान हो। संवृत्तिमा पनि तथ्यसंवृत्ति तथा मिथ्यासंवृत्ति यी दुईवटा विभागहरू छन्। परमार्थमा आश्रित देशना तथ्यसंवृत्ति हो। तथ्यसंवृत्ति परमार्थको शब्द र तर्कका स्तरमा अभिव्यक्त हुन्छ। परमार्थ र संवृत्तिका यी अवान्तर भेदहरूको कल्पनाद्वारा भावविवेकले तिनिहरूका विचको खण्डन पुर्ने प्रयत्न गरेका छन्। तथ्यसंवृत्ति र पर्यायपरमार्थले प्रतीयमान मिथ्या जगत्बाट प्रपञ्चातीत अनिर्वाच्य सत्यसम्म जानका लागि पुल वा सेतुको काम गर्दछन्। अपर्याय परमार्थ तथा पर्याय परमार्थको तुलना वेदान्तको निरूपाधिक एवं सोपाधिक ब्रह्मसंग गर्न सकिन्छ। वेदान्तमा पनि माया र संवृत्तिलाई दुई भेद गरिएको छ – विद्या र अविद्या। वास्तवमा मिथ्याबाट सत्यमा पुग्नका लागि ज्ञान मध्यस्थका रूपमा रहेको हुन्छ। अन्यथा परमार्थ निरर्थक शब्दमात्र रहन्छ।

ज्ञानका पनि दुइवटा भेदहरू मान्नु पर्दछ। ती हुन्— परोक्ष तथा अपरोक्ष। असत्यमा ग्रस्त लोकको परोक्षज्ञानतिरको प्रवृत्ति उपदेशमूलक परोक्षज्ञान विना हुन सक्दैन। त्यो परोक्ष ज्ञान नै अपरोक्ष ज्ञानको आकर्षणको सूत्र बन्दछ। अपरोक्ष ज्ञान नै परमार्थलाई साक्षात्कार गर्ने द्वार हो।

यसरी भावविवेकले स्वतन्त्र ढंगबाट आफ्ना तर्कहरूद्वारा समग्र मतहरूको खण्डनपूर्वक आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गरी स्वातन्त्रिक माध्यमिक मतको स्थापना गरेका थिए। व्यावहारिक सत्ताको स्थापनामा मतभेदका कारण स्वातन्त्रिक माध्यमिक मतका पनि दुईवटा भेद रहेका छन्। ती हुन् – क. सूत्राचार स्वातन्त्रिक माध्यमिक एवं ख. योगाचार स्वतन्त्रिक माध्यमिक।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्वातन्त्रिक मतको खण्डन तथा प्रासंगिक मतको उद्धारको श्रेय आचार्य चन्द्रकीर्तिलाई प्राप्त छ। चन्द्रकीर्ति धर्मपालका शिष्य मानिन्छन्। त्यसैले उनी छैटौं शताब्दीका थिए। उनका अनुसार माध्यमिकको कुनै पनि स्वपक्ष हुँदैन तथा सबै उसका लागि स्वभावशून्य हुन्छन्। त्यस्तो अवस्थामा माध्यमिकले हेतु अथवा दृष्टान्तको अभिधान गर्न सक्दैन। प्रसंग अनुमान होइन। परोक्त अनुमानमा प्रसंगको अपादान हुन्छ, प्रसंगको साधन होइन। प्रसंगापत्तिले विपक्षीका मतलाई व्याहत सिद्ध गर्दछ। यसबाट शून्यवादीको प्रयोजन सिद्ध हुन्छ। शून्यवादीलाई निःशेष मतहरूको प्रहाण नै अभीष्ट हुन्छ। चन्द्रकीर्ति पनि संवृतिलाई लोकसंवृति एवं अलोकसंवृति का रूपमा विभक्त गर्दछन् तर ती दुबै विभागहरूलाई भावविवेकको मिथ्यासंवृति अन्तर्गत मान्नु पर्दछ।

यस क्रममा विभिन्न आचार्यहरूले भिन्न भिन्न ढंगबाट प्रासंगिक तथा स्वातन्त्रिक मतको खण्डन एवं मण्डन गर्ने काम गरेका छन्। भावविवेकको स्वातन्त्रिक शाखाको विस्तारमा शान्तरक्षित एवं कमलशीलको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ भने प्रासंगिक मतलाई बुद्धपालितले प्रारम्भ गरेका भए पनि चन्द्रकीर्तिले त्यसको पुनरुद्धार गरी गम्भीर रूपमा जनसमक्ष प्रस्तुत गरेका हुन्। त्यसैगरी प्रासङ्गिक मतको प्रचारमा बुद्धपालित र चन्द्रकीर्ति पश्चात् आचार्य शान्तिदेव, दीपङ्कर श्रीज्ञान (अतीश) आदिको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. कमलशील — मध्यमकालोक, पेन्पा दोर्जे (सं.), वाराणसी : केन्द्रीय उच्च तिब्बती संस्थान, २००१।

२. चोङ्खापा — नेयार्थनीतार्थविभङ्गशास्त्रसुभाषितसार, वाराणसी : केन्द्रीय उच्च तिब्बती संस्थान सारनाथ, १९९८।

३. त्रिपाठी रामशंकर — बौद्धदर्शन प्रस्थान, वाराणसी : केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, १९९७।

४. धर्मकीर्ति — न्यायविन्दु : श्री धर्मोत्तराचार्यकृतटीका समेत, चन्द्रशेखर शास्त्री (सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज, १९५४।

५. नागार्जुन — मध्यमकशास्त्रम्, द्वारिकादास शास्त्री (सं.), वाराणसी : बौद्ध भारती, १९८३।

६. न्यौपाने काशीनाथ — (नेपाली अनु.), लंकावतारसूत्रम्, काठमाण्डौ : जयतु संस्कृतम्, २०६८ (वि.सं.)।

७. पाण्डे जी.सी. — बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, लखनऊ : हिन्दी समिति, १९७६

8. Bapat P.V. — (ed.) , *2500 years of Buddhism,* India : Ministry of Information and Boardcasting Publications Division Government of India, 1997.

9. Lindtner Chr. — *Nagarjuniana,* Delhi : Motilal Banarasidass Publishers Private Ltd., 1987.

+++

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्राणायामविज्ञान

सफला प्रधान*

लेखसार

प्राण र आयाम मिली बनेको शब्द प्राणयाम हो। प्राणको अर्थ जीवनशक्ति र आयामको अर्थ नियम हुन्छ। प्राणायाम भित्र प्राण चलाउने क्रिया हो, प्राण जागृत गर्ने क्रिया हो तर प्राणको जागृति र स्वतन्त्र प्रवाह तबमात्र सम्भव हुन्छ, जब हाम्रो शरीरको सबै नाडी अवरोधरहित हुन्छ, जसका लागि प्राणायामको अभ्यास गर्नैपर्छ। प्राणायामले रक्तप्रवाह सुचारु हुन्छ, मस्तिष्कमा उचित मात्रामा रगत पुग्छ र मानसिक शान्ति प्राप्त हुन्छ।

योग आजको बहुचर्चित विषय हो। आजकल धेरैले योगमा रुचि लिएको पाइन्छ। विभिन्न व्यक्तिहरूले भिन्न भिन्न दृष्टिकोणबाट रुचि लिएर आ-आफ्नै ढङ्गले यस विषयप्रति विचार प्रस्तुत गरेका हुनाले हाल योगको आधुनिक स्वरूप ज्यादै व्यापक बनेको छ। यही योगको एक अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण आन्तरिक पाटो हो प्राणायाम।

शब्दकुञ्ची

चित्तवृत्ति, प्राणसूक्त, आध्यात्मिकता, चिकित्साविज्ञान, योगाभ्यास, ध्यानक्रिया, पतञ्जलि, योगदर्शन, अपान, ब्रह्माण्ड, अन्नमय कोश, प्राणमय कोश, जीवनशक्ति, आसन, लयबद्ध, कृकर, उदान, समान, नाग।

विषयप्रवेश

योगदर्शनका प्रवर्तक पतञ्जलिले योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः भन्दै चित्तवृत्तिनिरोधको यात्रामा प्राणायामलाई महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। अथर्ववेदको प्राणसूक्त ११।४ मा प्राणका बारेमा विशद वर्णन गरिएको छ।

आज योग औपनिषदिक स्वरूपभन्दा भिन्न भएको छ। योग व्यक्तिकेन्द्रित नभई समूहकेन्द्रित

---

*शोधच्छात्रा, संस्कृत केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन-विश्वविद्यालय

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भएको छ । यो एक साधना नभएर साधन बनेको छ। आध्यात्मिक स्वरूपबाट हटेर भौतिकतातिर यो यति धेरै अघि बढेको छ कि यसको आफ्नो मौलिकता नै हराउँदै गएको छ। योगको मूलधार आध्यात्मिकता हो। यो तत्त्वानुभूतिको विज्ञान हो तर यो मौलिक धारणाको विपरीत आज योगलाई निम्न प्रयोजनकहरूका लागि रुचाइएको पाइन्छ—

१) मानसिक तनाव हर्ने उपायका रूपमा
२) मानसिक क्षोभजन्य तथा मनोदैहिक रोगहरूको रोकथामको अभ्यासार्थ
३) केही मनोदैहिक रोगको चिकित्साका लागि
४) फिजिकल मेडिसिनका रूपमा
५) शारीरिक व्यायाम तथा शरीरसौष्ठवको अभिवृद्धिका लागि

यसकारण योग आज एउटा चिकित्साविज्ञानको रूपमा उदाएको छ। यसर्थ योगमा हुने अधिकांश वैज्ञानिक शोधकार्यको उद्देश्य योगाभ्यासबाट क्रियाशरीर (एन्डोक्राइनोलोजी, मेटावोलिजम, न्यूरोफिजियोलोजी, मनोवैज्ञानिक) तथा चिकित्सीय प्रभावहरूको आँकलन गर्नुका साथै मनुष्यको व्यवहार तथा कार्यक्षमतामाथि पनि योगको प्रभावको अध्ययन गर्नु रहेको पाइएको छ। शोधकार्यहरूले देखाउँछन् कि आसन, प्राणायाम तथा ध्यानक्रियाको अभ्यासबाट शरीर तथा मनमाथि व्यापक लाभ हुन्छ। अतः योग एउटा चिकित्साविज्ञानको रूपमा स्थापित हुनु पनि उचित नै छ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्।
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥

—चरकसंहिता १.१५

धर्मको अनुष्ठान, अर्थोपार्जन, दिव्य कामनाबाट सन्तानोत्पत्ति तथा मोक्षको सिद्धि यी चतुर्विध पुरुषार्थहरूको सिद्धिका लागि सर्वतोभावेन स्वस्थ रहनु परम आवश्यक छ।

विशेष विवेचन

श्रीमद्भगवद्गीताले योगलाई योगः कर्मसु कौशलम्, समत्वं योग उच्यते भनेर परिभाषित गरेको छ। योगविज्ञान विद्या तथा विधि दुबै भएकाले यो Science and Technology हो। यो काल र विज्ञान पनि हो। मानवीय शरीर, मन र चेतना योगविज्ञानको कार्यक्षेत्र हो।

योगविज्ञानमा प्रणायामको विशेष महत्त्व छ। यो बहिरङ्ग योगको एउटा सोपान हो। शरीरप्रधान साधना हठयोगका प्राचीन एवं प्रसिद्ध ग्रन्थहरू हठयोगप्रदीप, घेरण्डसंहिता र शिवसंहिताले पनि प्राणायामलाई विशिष्टताका साथ वर्णन गरेको पाइन्छ। योगदर्शनका प्रवर्तक पतञ्जलिले

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

चित्तवृत्तिनिरोधको यात्रामा प्राणायामलाई महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। अथर्ववेदको प्राणसूक्त ११।४ ले प्राणका बारे यसरी वर्णन गरेको छ–

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे। यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥१॥

प्राणापानौ व्रीहियवावनड्वान प्राण उच्यते। यवे ह प्राण आहितोऽपानो व्रीहिरुच्यते ॥१३॥

प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते। प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आदधत् ॥११॥

नमस्ते प्राण प्रणते नमो अस्त्वपानते। पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः सर्वस्मै त इदं नमः ॥८॥

यत् प्राणस्तनयित्नुनाभिक्रन्दत्योषधीः। प्रवीयन्ते गर्भान्दधतेऽथो बह्वीर्विजायन्ते ॥ ३॥

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा। यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १४॥

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः।

स भूतो भव्य भविष्यत्पिता पुत्रं प्रविवेश शचीभिः ॥२०॥

ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् निपद्यते। न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनुशुश्राव कश्चन ॥२५॥

प्राण मामत्यर्यावृतो न मदन्यो भविष्यसि। अपां गर्भमिव जीवसे प्राण बध्नामि त्वामयि ॥२६॥

अर्थात् जसको अधीनमा यो सम्पूर्ण जगत् छ, त्यस प्राणलाई मेरो नमस्कार छ। प्राण सबैको ईश्वर हो र त्यसैमा सबथोक रहन्छ। पुनः अर्को मन्त्रले भन्छ– हे प्राण ! जब तिमी मेघद्वारा औषधीको सम्मुख ठूलो गर्जन गर्छौ, तब औषधीहरू तेजस्वी हुन्छन्, गर्भधारण गर्छन् र धेरै प्रकारले विस्तारित हुन्छन्। जीवनको कार्य गर्नेवाला हे प्राण ! तिमीलाई नमस्कार छ। अपानको कार्य गर्नेवाला तिमीलाई पनि नमस्कार छ। अगाडि बढ्नेवाला र पछि हट्नेवाला प्राणलाई समेत नमस्कार छ। सबै कार्य गर्नेवाला प्राण तिमीलाई सदा नमस्कार छ। प्राण नै मृत्यु हो र प्राण नै जीवनी शक्ति हो। त्यसैले सबै देवहरूले पनि प्राणको उपासना गर्दछन्। किनकि सत्यवादीलाई प्राणले नै उत्तम लोकमा पोषण गर्दछ। प्राण र अपान नै चामल र जौ हुन्। बेल नै मुख्य प्राण हो। जौमा प्राण राखिएको छ र चामल अपानलाई मानिएको छ। जीवको गर्भभित्र प्राण र अपानले व्यवहार गर्दछ। हे प्राण ! जब तिमीले प्रेरणा दिन्छौ, तब त्यो जीव पुनः उत्पन्न हुन्छ। इन्द्रियादिमा जुन प्राण छ, त्यही गर्भभित्र पनि चल्दछ। जुन पहिले भएको थियो, त्यही अहिले पनि भइरहेको छ र भविष्यमा पनि हुनेछ। पिता आफ्नो सबै शक्तिको साथ पुत्रमा प्रविष्ट हुन्छन्। सबै सुतेपनि पनि यो प्राण उभिएर जाग्दछ। यो कहिले पनि लड्दैन। सबै सुतेपछि यो सुत्छ भन्ने कुरा कसैले आजसम्म सुनेको छैन। हे प्राण ! मबाट पृथक् नहोऊ। मबाट टाढा नहोऊ। प्राण ! तिमी पानीजस्तै छौ। यो जीवनमा म तिमीलाई मभित्र बाँध्छु।

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्राणको अर्थ एवं महत्त्व

पञ्चतत्त्वमध्येको एक प्रमुख तत्त्व हो वायु, जसले हाम्रो शरीरलाई जीवित राख्दछ। शरीरका तीनमध्ये वातका रूपमा एक दोष हो प्राण, जो श्वासका रूपमा रहेको छ। यसले शरीरमा दोष, धातु एवं मललाई क्रिया दिन्छ।

पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः। वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्॥
पवनस्तेषु बलवान् विभागकरणान्मतः। रजोगुणमयः सूक्ष्म शीतो रुक्षो लघुश्चलः॥

–शाङ्गर्धरसंहिता ५.२५–२६

उपनिषद्मा प्राणलाई ब्रह्म भनिएको छ। प्राण शरीरको कण–कणमा व्याप्त छ। जबसम्म प्राणशक्ति शरीरमा चल्दछ, तबसम्म आयु रहन्छ र जब प्राणले काम गर्न बन्द गर्दछ, तब जीवन समाप्त हुन्छ। प्राणको कारणले नै देह र ब्रह्माण्डको सत्ता छ। हाम्रो जीवनको पञ्चकोशमध्येको अन्नमय कोश [Physical body] पनि प्राणमय कोश [Etheric Body] को अदृश्य शक्तिले सञ्चालित भएको हुन्छ। प्राणिक ऊर्जा (Aura) हाम्रो जीवनशक्ति तथा रोगप्रतिरोधात्मक शक्तिको आधार हो।

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे उत्प्रतिष्ठितम्। मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां विधेहि न॥

—प्रश्नोपनिषद् २.१३

पृथ्वी, द्यौ तथा अन्तरिक्ष यी तीनै लोकमा जे पनि छन्, ती सबै प्राणका वशमा छन्। हे प्राण ! जसरी माताले स्नेहभावले पुत्रको रक्षा गर्छिन्, त्यसरी नै तिमीले हाम्रो रक्षा गर्नू। हामीलाई सम्पत्ति तथा प्रज्ञा प्रदान गर्नू।

योगदर्शनका अनुसार आसनको सिद्धिपछि श्वास–प्रश्वासको गतिलाई लयबद्ध गर्नु प्राणायाम हो। प्राणायामको अभ्यासले ज्ञानरूपी प्रकाशलाई ढाक्नेवाला अज्ञान स्वतः हटेर जान्छ –

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः। (२.४९)

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।(२.५२)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्राण र उपप्राणको प्रकार

क्र.सं.	वायुको नाम	स्थान	कार्य	चक्र
१.	प्राण	हृदयकेन्द्र	हेर्ने, सुन्ने, सुँघ्ने, स्वाद लिने, बोल्ने,चबाउने र समाउने	अनाहत
२.	अपान	मूलाधारकेन्द्र	मल, मूत्र र शुक्रको त्याग, हिँड्ने, डुल्ने	मूलाधार
३.	समान	नाभिकेन्द्र	भोक, रुचि र पाचन	विशुद्धि
४.	उदान	छाती र घाँटी केन्द्र	भावनात्मक तत्त्वहरूको नियन्त्रण, प्रस्फुटन	मणिपुर
५.	व्यान	समग्र शरीर	शरीरमा घुम्ने र शक्ति सञ्चार गर्ने काम	स्वाधिष्ठान

उपप्राणको प्रकार

क्र.स.	वायुको नाम	कार्य
६.	नग	शरीर तन्काउने र मोड्ने एवं डकार्ने
७.	कृकल	शरीरमा श्वास भरेर फुलाउने र हाच्छिउँ गर्ने
८.	कूर्म	शरीर खुम्च्याउने, आँखा झिमझिम गर्ने
९.	देवदत्त	हाइ र निद्रा लगाउने
१०.	धनञ्जय	जोर्नीहरूलाई स्वस्थ र सन्तुलित राख्ने

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

निष्कर्ष

जीवनी शक्तिको नियम नै प्राणायाम हो। प्राणायामको अभ्यासद्वारा शक्तिमाथि नियन्त्रण प्राप्त गर्न सकिन्छ र सहजै शारीरिक स्वास्थ्य प्राप्त हुन्छ। प्राणायाम योगीहरूको चिकित्सापद्धतिको आधार हो, जसले शरीरलाई पवित्र, निर्मल, हल्का, विकारमुक्त एवं कान्तियुक्त बनाउँछ।

ऋषि घेरण्डका अनुसार प्राणायामका लागि ब्रह्ममुहूर्तको समय अत्यन्त उपयुक्त रहन्छ। ब्रह्ममुहूर्तको प्राणायामले शरीरमा विद्युतीय शक्तिको सञ्चार गरी स्फूर्ति प्रदान गर्दछ। अग्लो ठाउँ, बस्तीभन्दा पर वनको छेउ, नदीको किनार, मन्द वायु, हल्का चिसो, गोबरले लिपेको खुल्ला कोठा, कुशको मोटो आसनमाथि, कम्बलमा पूर्व/उत्तर दिशातर्फ मुख गरी प्राणायाम गर्नु राम्रो हुन्छ। प्राणायाम गर्दा आहारमा १/२ भाग खाना, १/४ भाग पानी र १/४ भाग वायुका निम्ति खाली राख्नु तथा मौसमको विशेष ख्याल राख्नुपर्ने हुन्छ।

सन्दर्भ-ग्रन्थहरू

१. तीर्थ स्वामी ओमानान्द — पातञ्जलयोगप्रदीप (०४७), ३२ औँ पुनर्मुद्रण, गीताप्रेस, गोरखपुर, भारत

२. रामदेव स्वामी — प्राणायाम-रहस्य, दिव्य प्रकाशन, संशोधित संस्करण, हरिद्वार, भारत, २००९

३. सिंह रामहर्ष — स्वस्थवृत्तविज्ञान, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, भारत १९९०

४. सरस्वती स्वामी निरञ्जनानन्द, घेरण्डसंहिता, योग पब्लिकेशन्स ट्रस्ट (पुनर्मुद्रण), मुङ्गेर, बिहार, भारत २००४

५. उप्रेती ठाकुर कृष्ण — शिवसंहिता, श्रीमती भवानी उप्रेती (प्रकाशक), (प्रथम संस्करण), काठमाण्डौं, नेपाल १९९८

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वेदमा पर्यावरण

✍ सानुबाबु आचार्य*

शोधसार

पाश्चात्य जगत्‌को जीवनदर्शन पूर्णरूपमा मानवकेन्द्रित रहेको छ । प्रकृतिको हरेक अंश मानवको उपयोगको निम्ति हो भन्ने पूर्ण भौतिकवादी चिन्तनका अनुयायीहरू प्रकृतिलाई विजित र आफूलाई विजेताको रूपमा लिने गर्दछन् । मानवले स्वयंलाई सर्वश्रेष्ठ र विशिष्ट मानेर प्राकृतिक स्रोतमाथि तीव्र शोषण गरिरहेको छ। प्राकृतिक स्रोतको अत्यधिक दोहनले गर्दा निम्तिने विपत्तिहरूले अन्ततः सिङ्गो मानवजाति नै विनाशतर्फ धकेलिइरहेको छ । मानवका हरेक क्रियाकलापहरू प्रकृति–अनुकूल हुनुपर्छ। तबमात्र प्रकृति र मानवको तादात्म्य स्थापित हुनसक्छ। वैदिक वाङ्मयमा मानवजाति र प्रकृतिको सहसम्बन्ध स्थापित गर्न वेदका विभिन्न ऋचाहरूमा पर्यावरणको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ।

जल, जमीन, नदीनाला, वनजङ्गल, वायु, पृथ्वी, आकाश, सूर्य आदि सबै स्थावर, जङ्गम पर्यावरणकै अभिन्न अङ्गहरू हुन् । पर्यावरणका यी अभिन्न अङ्गहरूको समुचित संरक्षण र सम्बर्धन गरेर नै मानवले आफ्नो अस्तित्व बचाइरहन सक्छ। वेदमा पनि पर्यावरणसंरक्षणका विषय अनेक ऋचाहरूमा वर्णन गरेको पाइन्छ। वैदिक संस्कृति नै विश्वमा प्रकृतिसंरक्षण परम्पराको जन्मदाता हो। वेदमा भएको पर्यावरणसँग सम्बन्धित सूक्तहरूमा आएका ऋचाहरूको पछाडि पर्यावरण एवं पर्यावरणको अभिन्न अङ्ग जीवको संरक्षणको सन्देश रहेको छ। प्रत्येक वैदिक ऋचाहरूमा भएको स्थावर र जङ्गमको कल्याणको भावले पर्यावरणसंरक्षण गर्नका लागि सन्देश प्रवाहित गरिरहेको छ।

शब्दकुञ्ची

वैदिक पर्यावरण, प्राकृतिक स्रोत, पर्यावरण विनाश, वातावरण, मानव–अस्तित्व, प्रकृति, वैदिक सूक्त, पर्यावरण सङ्कट, पर्यावरण प्रदूषण।

---

*शोधच्छात्र, संस्कृत केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

विषयप्रवेश

पूर्वीय तथा पाश्चात्त्य विचारधारामा स्पष्ट भिन्नता रहेको देखिन्छ। पाश्चात्त्य विद्वान्हरू सामर्थ्यवान्को अस्तित्वको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दछन् भने पूर्वीय विद्वान्हरू सर्वसाधनसम्पन्न जीवहरू अर्थात् मानवहरूले नै प्रकृतिको सबैभन्दा निर्बल तथा असहाय जीवहरूको संरक्षण एवं पोषणको भार भूतयज्ञरूपमा सम्पन्न गर्ने गर्दछन्।[1] वर्तमान युगमा अधिकारप्राप्ति र त्यसका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुरालाई प्रमुखता दिइन्छ भने पूर्वीय परम्परामा कर्तव्यको स्पष्ट विभाजनमा बल दिएको पाइन्छ। कर्तव्यको पालना गर्दै अन्य चेतन अचेतन जीव एवं वस्तुहरूको संरक्षणका लागि मानवले आफ्नो जीवन जिउनुपर्ने कुरा वेदले गरेको छ।

ज्ञानको चरमोत्कर्षको ग्रन्थ नै वेद हो। वेद अपौरुषेय एवं अनादि भएको कुरा विद्वान्हरूद्वारा सर्वस्वीकृत छ। त्यसैले वेद स्वयम्भू या स्वप्रकाशित एवं स्वतःप्रमाणका रूपमा रहेको छ। यसका मन्त्रहरूलाई हाम्रा ऋषिहरूले सर्वप्रथम साक्षात्कार गरेका थिए। आफूले साक्षात्कार गरेका ती मन्त्रद्वारा हाम्रा ऋषिहरूले सृष्टिका यावत् कुराहरूलाई प्रत्यक्ष अनुभव गरी सोअनुरूप त्यसको व्याख्या, विश्लेषण र चिन्तन, मनन गर्दथे। सबै आस्तिक दर्शनहरूले वेदलाई शब्दप्रमाणको रूपमा मानेका छन्।

वेदमा ज्ञानका अनेक बीजहरू ऋचाहरूको रूपमा यत्र तत्र छरिएर रहेको पाइन्छ। यस्ता ज्ञानका बीजहरूमध्ये पर्यावरणसँग सम्बन्धित वैदिक ऋचाहरूको छुट्टै महत्त्व रहेको छ। वेदमा नदीसूक्त, पृथ्वीसूक्त, अरण्यानीसूक्त आदिमा पर्यावरणलाई मानवजस्तै सजीव वस्तुको रूपमा चित्रण गर्दै यसको संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व पनि उपभोगकर्ता मानवकै भएको कुरा बताइएको छ। प्रकृतिको एक पक्षको अनुचित उपयोग गर्दा यसले त्यससँग सम्बद्ध अन्य धेरै पक्षहरूमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ। अतः वेदमा पर्यावरणलाई जीवनदायिनी ऊर्जाको रूपमा लिइएको छ।

पर्यावरणसङ्कट अन्तरराष्ट्रिय समस्या हो तर हाम्रोमा पर्यावरणसंरक्षणसम्बन्धी चिन्तन वैदिककालदेखि नै अत्यन्तै गहन रूपमा भएको देखिन्छ। विश्वमा पर्यावरणसङ्कटका बारे पश्चिमाहरूले भर्खरमात्र थाहा पाउँदै गर्दा पूर्वीय ज्ञानको आद्य स्रोत वेदमा यसको बारेमा विस्तृत व्याख्यान नै भेटिन्छ। पर्यावरणको लागि मात्रै ऋग्वेद, यजुर्वेद र अथर्ववेदका ऋचाहरूको सङ्कलन गरी सूक्तको रूपमा यसलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। वेदमा पृथ्वीमा रहेका वस्तुहरूले पर्यावरणमा पार्ने असरहरूको मात्रै चर्चा गरेको छैन। यसभन्दा एक कदम अघि बढेर यजुर्वेदमा त

---

१ श्रीपराशर महर्षि, विष्णु पुराण, सं. जगदाचार्य सिंहासनाधीश महामहिमोपाध्याय अण्णङ्ग आचार्य, मद्रास, लिवर्टी मुद्रणालय, अध्याय ३।११। ५०– ५२

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पृथ्वीमात्र नभएर अन्तरिक्ष तथा त्योभन्दा माथिको वातावरणको शान्तिको कामना गर्दै पर्यावरण जोगाउनुपर्ने सन्देश दिएको छ।[२]

स्वच्छ एवं सन्तुलित पर्यावरण हुनु मानवसभ्यताको अस्तित्वको लागि परमावश्यक रहेको छ। पाश्चात्त्य सभ्यतामा यो तथ्य बीसौँ शताब्दीको उत्तरार्धतिर मात्र ज्ञात हुन आएको हो, जबकि हाम्रो वेदमा वैदिक कालदेखि नै ऋषि–मनीषीहरूलाई यस विषयको अनुभूति थियो। हाम्रा ऋषिमनीषीहरूको पर्यावरणसम्बन्धी चेतनाको स्तर कति गहिरो र सुस्पष्ट थियो भन्ने कुरा वेदको सम्यक् अध्ययन गर्ने जोसुकैले पनि सहजै अनुमान लगाउन सक्छ।

वेदमा पर्यावरण

वेदलाई समस्त ज्ञानको आदि स्रोत मानिरहँदा 'पर्यावरणको क्षेत्रमा यसले कसरी व्याख्या गरेको छ त ?' भनेर सर्वप्रथम मनमा प्रश्न उठ्नु स्वभाविकै हो। ऋग्वेदको नदीसूक्त तथा पृथिवीसूक्त एवं अथर्ववेदको अरण्यानीसूक्त क्रमशः नदी, पृथ्वी र वनस्पतिको संरक्षण एवं संवर्धनको कामनाको सन्देशले युक्त रहेका छन्। अथर्ववेदलाई पर्यावरणीय चेतनाको दृष्टिले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ मान्न सकिन्छ। यसमा रहेको भूमिसूक्तमा पृथ्वीका गुणहरूको वर्णन गरिएको छ। वैदिक चिन्तनमा सम्पूर्ण प्राणीहरू एवं वनस्पतिहरूको कल्याणको आकाङ्क्षा चिरकालदेखि नै रहिआएको छ।

स्वच्छ जल एवं स्वच्छ वातावरण कुनै पनि जीवित वस्तुहरूको विकासको लागि अपरिहार्य आवश्यकता हो। प्रत्येक जीवजन्तु आफ्नो परिस्थिति–अनुरूप नै विकसित र पल्लवित हुनसक्छन्। अतः सामाजिक विकासको लागि पर्यावरण तथा जलसंरक्षण अत्यन्त आवश्यक र अनिवार्य भएको कुरालाई नकार्न सकिन्न।

अथर्ववेदमा वृक्ष एवं वनलाई समस्त संसारको सुखको स्रोत मानिएको छ। सबै वेदमा मानवकल्याणहेतु पर्यावरणको स्तुतिगान गरिएको छ। वेदमा पर्यावरणको रक्षणोपाय, त्यसको अपरिहार्यता एवं आवश्यकतालाई ऋषि–मनीषिहरूले विभिन्न ऋचाहरूमा वर्णन गरेका छन्। अथर्ववेदमा भनिएको छ– 'जुन पृथ्वीमा मूल्यवान् वनस्पति तथा विशाल वृक्षहरू छन्, जसले हामीलाई आरोग्य एवं शुद्ध प्राणवायु प्रदान गर्दछ, त्यसको रक्षा एवं वन्दना गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो।'[३] त्यस्तै अथर्ववेदको अर्को ऋचामा वर्षाचक्रको बारेमा बताइएको छ। त्यहाँ भनिएको छ– 'अग्निबाट धुवाँको उत्पत्ति हुन्छ, धुवाँबाट बादल बन्छ र त्यही बादल नै वर्षाको रूपमा प्रकट

---

२ वेदव्यास, यजुर्वेद, वज्रवल्लभ द्विवेदी (संपा.), कलकत्ता, श्रीराधाकृष्ण धानुका प्रकाशन, अध्याय ३६।१७

३ वेदव्यास, अथर्ववेदसंहिता, तृ. सं., भाष्य., श्री पण्डित जयदेव शर्मा, अजमेर : आर्य साहित्य मण्डल, अध्याय १२।१।२७

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

हुन्छ।' अतः यज्ञकर्मबाट निस्कने धुवाँले पर्यावरण जोगाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थाहा हुन्छ।

पर्यावरणको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष नदीनाला पनि हुन्। नदीमा बग्ने जलहरूले भूमि निरन्तर सिञ्चित भइरहन्छ। सिञ्चित भूमिमा नै निरन्तर समग्र अन्नबालीको विकास हुन्छ। अन्नबाली जीवनको आधार नै हो। अतः वेदमा त्यस्ता नदीनालाहरूको प्रशंसा गरिएको छ। जलको महत्त्वको बारे अथर्ववेदमा भनिएको छ– **"यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः। यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत्सा नो भूमिः पूर्वपेयेदधातु।"**[४] अर्थात् जुन पृथ्वीमा सागर, महासागर, नदी तथा जलस्रोत छन्, त्यहाँ अनेक प्रकारका अन्न, फल आदि अत्यधिक मात्रामा पैदा हुन्छन्, जसले गर्दा भूमिमा आश्रित सबै प्राणीहरूलाई यस्तो श्रेष्ठ भूमिले भोग्य पदार्थ एवं उन्नतिको मार्ग प्रदान गर्दछ।

बृहदारण्यकोपनिषद्मा जललाई सृष्टिविस्तारको कारण मानिएको छ। त्यहाँ भनिएको छ कि पञ्चभूतको रस पृथ्वी हो, पृथ्वीको रस जल, जलको रस औषधीहरू, औषधीको रस पुष्प, पुष्पको रस फल, फलको रस पुरुष, पुरुषको रस वीर्य हो, जुन सृष्टिसृजनको कारण हो।[५]

यसरी वेदमा जलले जीवनमा पार्ने असरको बारेमा चर्चा गर्दै मानवले पर्यावरणको एक महत्त्वपूर्ण अङ्ग जललाई पनि संरक्षण गर्नुपर्छ भनेर भनिएको छ।

ऋतुहरूसँग पर्यावरणको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ। ऋतुहरूले पर्यावरणलाई नियन्त्रित गरेर मानवजीवनलाई स्वस्थ बनाउन मद्दत गर्दछ साथै प्राकृतिक सन्तुलन कायम राख्नलाई पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। अथर्ववेदमा नै भनिएको छ– **"ग्रीष्मते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः। ऋतवस्ते विहिता हायनीरहो रात्रे पृथिवी नो दुहाताम्।"** अर्थात् ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त तथा शिशिर ऋतुहरूले हामीलाई दिनरात शुद्ध वातावरण प्रदान गर्छन्। पृथ्वीले यसलाई धारण गरेर समस्त संसारलाई लाभान्वित गराई मानवलाई शुद्ध जल, वायु, वनस्पति, खाद्यान्न आदि प्रदान गर्दछ।

मधुमय पर्यावरण वैदिक ऋषिहरूको कामना हो। प्रकृतिमा रूप, रस, गन्ध र ध्वनि रहेको छ। अतः ऋषिहरू दिग्दिगन्तसम्म मधुकामना गर्दछन्— 'वायु मधुमय छ। नदीको पानी मधुर होस्,

---

४ पूर्ववत् १२।१।३

५ बृहदारण्यकोपनिषद, शिवशङ्कर शर्मा, अनु. अजमेर वैदिक यन्त्रालय, अध्याय ६।४।१

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

औषधी, वनस्पति मधुर होस्। पृथ्वीको रजकण मधुर होस्। आकाश मधुर होस्। सूर्य रश्मि मधुर होस्। गाईले मधुमय दूध दिऊन्।'[६]

यो समस्त सृष्टि पाँच तत्त्वले बनेको छ। पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश पञ्च तत्त्वले समस्त मानवशरीर बनेको छ–

पञ्चस्वन्तु पुरुष आविवेशतान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि।[७]

पाँच तत्त्वले समस्त मानवशरीर निर्मित भएको र कुनै एक तत्त्वमा कुनै प्रकारको दूषण भएको खण्डमा समस्त मानवमा पनि यसको दुष्प्रभाव पर्नजानु अवश्यम्भावी छ। यसैले सृष्टिको यो सन्तुलनलाई कायम राख्न वैदिक ऋषिहरूले प्रत्येक धार्मिक कृत्य गर्दा समस्त संसारको कल्याणहेतु **द्यौः शान्तिः...** को चिरध्वनि गुञ्जाउने परम्परा बसालेका हुन्।

वैदिककालको मानव प्रकृतिमाथि अति संवेदनशील त थियो नै साथै उसमा त्यसको सौन्दर्यबोध पनि विकसित थियो। ऊ धर्तीको सौन्दर्य अनन्त कालसम्म देख्न पाउने कामना गर्दथ्यो–

यावत् तेभि पश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना।
तावन्मे चक्षुर्मामेष्ठोतरामुतरां समाम्॥

वेदमा यज्ञको अर्थ प्राकृतिक चक्रलाई सन्तुलन गर्ने प्रक्रियाको रूपमा गरिएको छ।[८] आधुनिक वैज्ञानिकहरूले पनि यो तथ्यलाई स्वीकार गरेर अघि बढेका छन्। विभिन्न खोज तथा अनुसन्धानबाट यो कुरा पत्ता लागेको छ कि, वातावरणमा अक्सिजन तथा कार्बनडाइ अक्साइडको सन्तुलनको कार्य यज्ञका माध्यमबाट गर्न सकिन्छ र धेरै हदसम्म यसले कार्य गरेको पुष्टि पनि भएको छ।

वेदमा सुप्रसिद्ध इन्द्रवृत्र आख्यानमा जलको महत्ताको प्रतिपादन गरिएको छ। वर्षाको जललाई बाधित गर्ने दैत्य वृत्रासुरलाई इन्द्रले दधीचिको सहायताले संहार गरेर स्वच्छ धारावर्षाको निर्बाध विचरण सुनिश्चित गरेको पाइन्छ।[९]

निष्कर्ष

वेदमा पर्यावरणको वर्णन अनेक स्थानमा गरिएको पाइन्छ। पृथ्वीमा रहेका समस्त जल, वायु, ध्वनि, रेडियोविकिरण, रासायनिक शृङ्खला पर्यावरणभित्र पर्दछन्। जब यी तत्त्वहरू समृद्ध हुन्छन्, तब यिनीहरूले हाम्रो जीवनमा निरोगिता प्रदान गर्दछन्। जब यिनै तत्त्वहरू दूषित हुन्छन्,

६ ऋग्वेद, १।९०।६–८
७ यजु. २३।५२
८ ऋग्वेद, १०।९०।०६, यजुर्वेद, अध्याय ३१।०४
९ ऋग्वेद १।८४।१३

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यिनीहरूले हाम्रो जीवनमा नकरात्मकता पैदा गर्दछन्। चारैतर्फ भएको पर्यावरणमा हुने विकृतिले नै प्रदूषणलाई जन्म दिन्छ। त्यसैले पर्यावरणप्रदूषण अहिलेको समयको विश्वव्यापी चिन्ताको विषय बनेको छ।

वैदिक कालदेखि नै पूजनीय रहेको पर्यावरणले समस्त जीवलाई धारण गरेको छ। दीर्घायुका निमित्त सूर्यपूजन होस् वा जीवन प्रदान गर्ने नदीको उपासना होस्, हामीले पर्यावरणतर्फ फर्कनुको कुनै अर्को विकल्प नै छैन। पर्यावरण नै मानवजीवनको स्रोत हो भन्ने कुरालाई हृदयङ्गम गरेर अघि बढ्नु नै आजको मानवका निम्ति एकमात्र निर्विकल्प उपाय हो। वेदमा वर्णित सूर्य, चन्द्रमा, नदी, वायु, वृक्ष, ध्वनि यी सबै पर्यावरणका आवश्यक तत्त्व हुन्। यिनै तत्त्वहरूले हामीलाई समृद्धितर्फ बढ्ने ऊर्जा प्रदान गर्ने हुँदा वेदमा यिनको प्रार्थना गरिएको छ। यिनै तत्त्वले हामीलाई नीरोगी भएर जीवनयापन गर्न तथा आफ्ना सङ्कल्पित कार्य पूरा गर्न सहयोग गर्छन्। अतः वेदमा यस्ता यावत् पर्यावरणीय तत्त्वहरूको उदात्त भावनाले प्रशंसा गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थ–सूची

१. त्रिवेदी, पण्डित रामगोविन्द ऋग्वेद (हिन्दी), प्रयाग, इण्डियन प्रेस लिमिटेड, वि.सं २०११

२. वेदव्यास यजुर्वेद, वज्रवल्लभ द्विवेदी (संपा.), कलकत्ता, श्रीराधाकृष्ण धानुका प्रकाशन, प्रथम संस्करण, वि.सं २०४८

३. वेदव्यास अथर्ववेदसंहिता, श्री पण्डित जयदेव शर्मा (भाष्य.), अजमेर, आर्य साहित्य मण्डल, तृतीय संस्करण, वि.सं. १९८६

४. शर्मा, शिवशङ्कर बृहदारण्यकोपनिषद्, (अनु.), अजमेर, वैदिक यन्त्रालय, सन् १९११

५. श्रीपराशर महर्षि विष्णु पुराण, सं. जगदाचार्य सिंहासनाधीश महामहिमोपाध्याय अण्णङ्ग आचार्य, मद्रास, लिवर्टी मुद्रणालय, सन् १९७२

६. यादव, डा. वीरेन्द्र सिंह भारतीय संस्कृति में पर्यावरण चिंतन के विविध आयाम, नयाँ दिल्ली, ओमेगा पब्लिकेशन्स

7. Sharma, Rekha Vedic Science And Environment, International Journal of Research GranthaalayaH, Vol-3, Issue 9, 2015

8. Sharmah, Rajib Environmental awareness in the vedic literature: An assessment, International Journal of Sanskrit Research, Vol-1, Issue-4, 2015

✦✦✦

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अष्टयङ्गयोगको अन्तरङ्ग साधन संयमको विवेचना

✍ कमल पौड्याल*

शोधसार

आधुनिक युगमा विज्ञानको प्रविधि सँग–सँगै सुख–सुविधाका पनि नयाँ नयाँ साधनहरू आविष्कार भएको छ । कतै यी साधनहरूले हाम्रो जीवन सुगम, सुखमय बनाइराखेका छन् भने कतै यसका कारण अकर्मण्यता, आलस्यप्रतियोगिता एवं परिणामतः एक–आपसमा द्वेषको भावना पनि बलवान् हुँदै गइराखेको छ । यही कारणले गर्दा अधिकांश मनुष्यहरू असफलता, निराशा, हताशा, शारीरिक–मानसिक रोग, भावनात्मक असन्तुलन तथा अशान्तिसँग लडिरहेका छन् । कुनै पनि मनुष्य पूर्णरूपेण सुखी र शान्त छैन । यदि गहिराइका साथ विचार गर्ने हो भने सर्वसम्मतिले एउटा मात्र कारण देखिन्छ र त्यो हो– व्यक्तित्वको विघटन । यसै कारण थोरै पनि विपरीत परिस्थितिले व्यक्तिलाई उद्वेलित गरिदिन्छ र त्यसदेखि बच्नका लागि ऊ सही, गलतको विचार नै नगरी जेसुकै गर्नका लागि तयार हुन्छ । यसैको परिणामस्वरूप समाज एवं राष्ट्रमा व्याप्त समस्या प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ ।

यस व्यक्तित्वविघटनको उपचारका लागि धार्मिक, दार्शनिक तथा वैज्ञानिक आदि प्रत्येक स्तरबाट केही न केही उपाय गरिराखिएको छ तर प्रत्येक आफ्ना दायराहरूमा मात्र बाँधिएको अवस्था छ । धर्म विज्ञानसम्म पुग्न चाहँदैन भने विज्ञान धर्मलाई रूढीवादी मानेर त्यसको सकारात्मक प्रयासहरूलाई पनि सीधै नकारिदिन्छ । यसकारण व्यक्तित्वविकासको प्रक्रिया अवरुद्ध हुनपुगेको छ । योग एक सर्वाङ्गपूर्ण प्रणाली हो । यसले व्यक्तित्वमा रहेको विघटनलाई हटाउनका लागि व्यवहारिक एवं प्रयोगसम्मत उपचार प्रस्तुत गर्दछ । योग आध्यात्मिक मात्र नभएर पूर्णरूपेण वैज्ञानिक पनि हो । यसले व्यक्तित्वको केन्द्रको, मूल उपचारलाई प्रस्तुत गर्दछ, जबकि अन्य विज्ञान सतहसम्म मात्र पुग्दछन् ।

यसै भन्ने हो भने योगका अनेक शाखाहरू छन् तर यी सबैमा महर्षि पतञ्जलिप्रणीत योग सर्वोत्कृष्ट छ । महर्षि पतञ्जलिले आफ्नो गहन साधना तथा अनुभवले योगका ती सूत्रहरूलाई निर्माण गरेका छन् । जो अध्यात्मको साथ–साथै कुनै पनि विज्ञानको परीक्षामा सबल रूपले

* मानवचेतना एवं योगविज्ञानका क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उत्रन्छन्। ती सिद्धान्तहरूमा चाहे जतिचोटि जतिसुकै प्रकारले र जति नै शोध–अनुसन्धान गरौं तापनि पूरै प्रक्रियालाई उनले भने–अनुरूप पुनरावृत्ति गरिँदा समेत बताइएकै परिणाम निस्कन्छ, यो निर्विवाद सत्य हो। यसैकारण महर्षि पतञ्जलिप्रणीत योगदर्शन सर्वमान्य छ र यसमा अनेकौं भाष्य एवं टीकाहरू लेखिएका पनि छन्।

शब्दकुञ्ची

चित्तवृत्ति, ब्रह्मविषयिणी, प्रकृत्यादि, धारणा, ध्यान, चिति, स्थिति, समाधि, संयम, धारणा, ध्यान, समाधि।

विषयप्रवेश

प्रथम पादमा उत्तम अधिकारीहरूका लागि योगसाधनाको स्वरूप, द्वितीय पादमा मध्यम एवं निम्न अधिकारीहरूका लागि योगसाधनाको स्वरूप वर्णन गरेर तेस्रो पादमा त्यसमा प्रवृत्तिका लागि योगका साधनको निरूपण गरिएको छ। साधनपादमा योगका पाँच बहिरङ्ग साधन यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, बताइएको छ भने यस पादमा योगको अन्तरङ्ग साधन धारणा, ध्यान र समाधिको निरूपण गरिएको छ। यी तीनवटै अङ्ग धारणा, ध्यान र समाधिलाई मिलाउँदा संयम बन्छ।

धारणा

आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार आदिको अभ्यासले जब चित्त–चाञ्चल्य सम्यक्‌रूपले निवृत्त भइसक्छ, त्यसलाई कुनै देशविशेषमा बाँध्नु अर्थात् स्थिर गरेर राख्नुलाई नै धारणा भनिन्छ।[1] देशको अर्थ यहाँ बाह्य–आभ्यन्तर आध्यात्मिक विषयहरू हुन्। यस्ता स्थानहरू नाभिचक्र मणिपुर, हृदयकमल अनाहतचक्र नासिकाग्र, जिह्वाग्र, भ्रूमध्य, ब्रह्मरन्ध्र तथा चन्द्र, सूर्य, ध्रुवादि ग्रहहरू हुन्। यी स्थानादेश अर्थात् आध्यात्मिक स्थलविशेषहरूमा वृत्तिमात्रले चित्तलाई स्थिर गर्नु नै धारणा हो।

योगसारसङ्ग्रहमा पर्वत, शिखर आदिलाई पनि धारणाको विषय बनाउन सकिने बताइएको छ। श्रीभिक्षुले शङ्का गर्दै भनेका छन्– मूर्ति आदि ध्येयका विषयहरूमा त देशको कथन युक्तिसङ्गत प्रतीत हुन्छ तर सत्त्वपुरुषान्यताख्याति तथा शुद्धब्रह्मविषयिणी धारणा अर्थात् विषयहरूमा, उत्तम ध्येय असीम अपरिछिन्न हुनाले देशबन्धसँग के सम्बन्ध हुन सक्छ ? साथै शङ्कानिवृत्ति गर्दै उनी भन्छन्– जसरी अग्नि सर्वव्यापी भएर पनि उसको आश्रयस्थल इन्धनादिमा नै हुन्छ तथा

१ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा। पा.यो.सू ३/१

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

त्यसको तीव्र घर्षणले अग्नि प्रज्वलित भइदिन्छ, त्यसैगरी ब्रह्म–प्रकृत्यादि सर्वव्याप्त हुँदाहुँदै पनि हृदयादि उपाधिहरूमा तिनको साक्षात्कार हुनाले ती स्थानहरू नै देशका रूपमा मान्य छन्।[२]

आभ्यन्तर देशमा साक्षात् अनुभवद्वारा चित्तबन्ध तथा बाह्य विषयहरूमा वृत्तिमात्र अर्थात् ज्ञानमात्रले चित्तको बन्ध अवस्थालाई नै धारणा भनिन्छ।[३]

योगसारसङ्ग्रहकारले धारणाको समय द्वादश आयाम बताएका छन्। उनका अनुसार जति समयमा द्वादश आयाम (प्राणायाम) हुन्छ, त्यतिखेरसम्म पूर्वोक्त देशहरूमा चित्त स्थिर गर्नुलाई नै धारणा भनिन्छ।

ध्यान

धारणाको हृत्पुण्डरीकादि देशमा ध्येयाकार चित्तवृत्तिरूप प्रत्यय निरन्तर एकरस भई प्रवाहित हुनु नै ध्यान हो।[४] यसैलाई समर्थन गर्दै ईश्वरगीतामा देशसम्बन्धी स्थितिको आश्रय लिएर अन्य वृत्तिहरूबाट असंस्पृष्ट बुद्धिवृत्तिको प्रवाहलाई ध्यानको स्थिति भनिएको छ। चित्त जुन वृत्तिले धारणाकालमा ध्येयसँग सम्बन्धित हुन्छ, त्यो वृत्ति अविच्छिन्न गतिले भासित हुने अवस्था नै ध्यान हो। धारणामा धाराप्रवाह रूपमा अन्य वृत्तिहरूको समेत उत्पत्ति हुनाले उक्त वृत्ति खण्डित पनि भइराखेको हुन्छ। ध्यानावस्थामा यो धाराप्रवाह अविरल गतिले प्रवाहित हुन्छ। ध्यानकाल द्वादशधारणापर्यन्त अवधारित गरिएको छ।

सूत्रकार एवं भाष्यकारहरूले सामान्यरूपमा देशविषयक धारणा एवं ध्यान भनेका छन् तर पनि उनीहरूको तात्पर्य देशमात्रको धारणा एवं ध्यानसँग छैन अपितु अधिकरणभूत उक्त देशहरूमा चतुर्भुजादि भगवद्विग्रहको चिन्तनमा नै रहेको छ। तात्पर्य यतिमात्र हो कि उक्त देशहरूको चिन्तन नभएर त्यसभित्र स्थित परमात्मा आदिको ध्यान गर्नुपर्दछ।

डा. प्रणव पण्ड्या उल्लेख गर्छन्– धारणाको चयन, ग्रहण र यसको धारणको तात्पर्य हो, अब योगसाधकले एक विषय छनौट गर्‍यो र यही एक विषयलाई धारण गरेर उसले आफ्नो चेतनामा रहने योग्यता प्राप्त गर्‍यो। यदि यस्तो हुन सके बल्ल ध्यानको समय आउँछ, जसका लागि महर्षि पतञ्जलि अनौठो शब्द प्रयोग गर्दै भनेका छन्– "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्।" ध्यानको विषयतिर चेतनाको सतत एवं अविराम प्रवाह नै ध्यान हो। जसरी टर्चबाट अबाधित रूपमा निरन्तर प्रकाश

---

[२] योगसारसंग्रह

[३] आरण्य, हरिहरानन्द, भास्वती

[४] तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्। पा.यो.सू. ३/२

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आइरहन्छ, ठीक त्यस्तै अवस्था ध्यान हो। जसमा चेतना विना अवरोध र विना विश्राम ध्यानको विषयमा निमग्न रहन्छ। ध्यानले सर्वथा आत्मस्वरूप हुनका लागि अनौठो अनुभूति दिन्छ। यस्तो अनुभूतिमा जुन कुरा आत्मविरोधी हो, त्यो स्वतः हराउँदै जान्छ। ध्यानावस्थामा सारा वस्तुगत कुराहरू आत्मगत भइरहन्छन्।[५]

ध्यानको वैज्ञानिकता

आधुनिक वैज्ञानिकहरूले ध्यानसाधनाले जीवनक्रियामा पर्ने सम्भावित लाभहरूको खोजी गरेका छन् र परिणाम निकालेका छन्। ध्यानस्थ मस्तिष्कमा अनेक विशेषताहरू विकसित हुन्छन्। लामो समयसम्म ध्यान गर्नाले शरीर र मनमा अनेकौं परिवर्तन देखिन थाल्दछन्। डा. वैलेस का अनुसार ध्यानको समयमा अक्सिजनको खपत र चयापचय दर न्यून पाइएको छ, जुन गहिरो विश्रामको सूचक हो।[६] यतिमात्र नभएर ध्यानको समयमा हृदयको उत्पादनशीलतामा सुस्पष्ट रूपमा कमी पाइएको छ। यो हृदयमा कार्यदबाब घट्नुको सूचक हो।[७] यो कमी लगभग २५५ प्रतिशत छ, जबकि निद्रावस्थामा यो कमी २०५ हुन्छ।[८] हृदयको धड्कन पनि सामान्य रूपमा ५ प्रतिमिनटको दरले कम हुन्छ।[९] हरबर्ट बेन्सनले आफ्ना प्रयोगहरूमा पत्ता लगाएका छन्– तनाव एवं उद्विग्नताको दशामा त्वचाको प्रतिरोधकता कम हुन्छ र ध्यानको अवस्थामा स्पष्टतः बढी हुन्छ, जुन गहन विश्राम एवं उद्विग्नता तथा भावानात्मक असन्तुलन घट्नुको सूचक हो।[१०] यस्तो अवस्थामा जी.एस्.आर्. लगभग २५० देखि ५००५ ले बढ्छ, जबकि निद्रावस्थामा यो १०० देखि २००५ सम्म मात्र बढ्छ।[११] अतः ध्यानावस्थाले निद्रावस्थामा भन्दा पनि अधिक विश्राम दिन्छ। नोबेल पुरस्कारविजेता एलिजाबेथ ब्ल्याकबर्नले अनुसन्धानमा यो पत्ता लगाए कि, आठ सप्ताहसम्म बाह्र मिनेट प्रतिदिन ध्यान गर्नेहरूको टिलोमिरेज सक्रियता ४५ प्रतिशतसम्म

---

५ अखण्डज्योति, पृ–४१–४२

६ Wallace, R.K. & Benson, Herbert (1972), The Physiology of Meditation Scientific American, Vol:22.6, No.2, USA, p.48-90

७ Wallace, R.K. (1970), The Physiological effect of T.M.A. proposed forth major state of consciousness Ph.D Thesis, Deptt.of Physiology University of California, Loss Angeles, U.S.A. Ibid, p-24

८ Wallace, R.K. (1940), The Physiological effect of T.M. Science, Vol.167, p. 1753

९ Wallace, R. K. & Benson Herbert and Witson , A. F. (1971)- A Wakeful, Hypo metabolic Physiologic state, American Journal of Physiology, Vol. 221, No.3, p. 795-799

१० Wallace, R.K. (1970), The Physiological effect of T. M., A proposed forth major state of consciousness, Ph.D Thesis, Deptt. of Physiology University of California, Loss Angeles, U.S.A. , P. 24

११ Kitamura, Makiko (2013), Harvard Yoga Scientist, Find Proof of meditation benefit, http://www.bloomberg.com/news/2013-11-22/harvard-yoga-scientist-find-proof- of- meditation-benefit-html/Retrieved on 11-1-15

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

बढ्यो, जुन वृद्धावस्थामा तनाबको अवस्थासुधारको सूचक हो। कोशिकीय वृद्धावस्थालाई मन्द बनाउने यस टिलोमिरेज (अमरताको इन्जाइम) को खोजका लागि ब्ल्याकबर्नलाई २००९ मा नोबेल पुरस्कार प्राप्त भइसकेको छ।

समाधि

त्यही ध्यान जब स्वस्वरूपशून्यवत् भएर ध्येयस्वरूपको प्रकाशक बन्दछ, तब समाधि कहलाउँछ।[१२] ध्यानावस्थामा ध्याता (चित्त), ध्यान (चित्तवृत्ति) तथा ध्येय (चित्तवृत्तिको विषय) तीनैको आभास हुन्छ। अभ्यासको दृढताले ध्येयको स्वाभावेशवश ध्यानको आकार लुप्त हुन्छ र केवल ध्येयको स्वरूप मात्र भान हुन्छ। किन्तु यसको अर्थ कदापि यो होइन कि, यस्तो अवस्थामा ध्यानको सत्ता रहँदैन। किनकि ध्येयको प्रकाशक त ध्यान नै हो। ध्यानको अस्तित्व सर्वथा अस्वीकार गर्दिनाले ध्येयको निर्भासक के हुने ?

वस्तुतः ध्यान एवं ध्येयको तन्मयावस्था नै समाधि हो। जुन प्रकारले नून मिसिएको अवस्थामा समेत जल समान प्रतीत हुन्छ, त्यस्तै समाधिकालमा ध्यान विद्यमान हुँदाहुँदै पनि आफ्नो स्वरूपको त्याग गरेर ध्येयलाई अभिन्नरूपले अनुभव गर्दछ। वस्तुतः ध्यानको अभाव हुँदैन तर पनि अभाव भएझैँ अनुभूति हुन्छ। यही भावलाई सूत्रकारले "इव" पदले अभिव्यञ्जित गरेका छन्। समाधि अवस्थामा स्वको स्वरूप शून्यजस्तै प्रतीत हुन्छ तर वास्तवमा त्यस्तो हुँदैन।[१३]

ध्यानकै चरम उत्कर्ष सीमा समाधि हो। यो चित्तिस्थितिको सर्वोत्कृष्ट अवस्था हो। इन्द्रियहरूमा विषयसम्पर्क हुँदा ध्यान खण्डित पनि हुनसक्छ तर समाधि यसरी टुट्दैन।

उक्त अवस्था द्वादश ध्यानपर्यन्त स्थिर हुनथालेमा त्यसैलाई समाधिका नामले सम्बोधन गरिन्छ–

ध्यानद्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयते।[१४]

यस्तै स्कन्दपुराणमा भनिएको छ– पाँच नाडिका (घटिका या घडी) पर्यन्त एकाग्र चित्तस्थिति धारणा हो। साठी घडीपर्यन्त स्थिरवृत्ति ध्यान हो र बाह्र दिनसम्म एकाग्र चित्तस्थितिलाई समाधि भनिन्छ।[१५] यस विषयमा स्वामी ब्रह्मनील मुनिले लेख्नुभएको छ– वास्तवमा अढाई घडीसम्म एकाग्र चित्तस्थिति पनि समाधि नै हो, अन्यथा त्यति समयमा हुनेवाला अनुभवसिद्ध समाधिसुख अनुत्पन्न हुन्छ।[१६]

१२ तदेवमार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।
१३ पा. यो.सू. ३/३
१४ मुनि स्वामी, पातञ्जलयोगदर्शन, पृ ३१५–३१६
१५ योगसारसंग्रह
१६ धारणापञ्चनाडिका ध्यानस्यात्षष्टिनाडिकम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

निष्कर्ष

योगका अष्टाङ्गहरूमा अन्तिम तीन अर्थात् धारणा, ध्यान, समाधिको सामूहिक अभिधान संयम हो।[१७] संयम योगशास्त्रको धारणादित्रयको तान्त्रिकी परिभाषा हो–

तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति।[१८]

योगजन्य सिद्धिहरूको उपलब्धिमा प्रत्येक सिद्धिमा बारम्बार तद्विषयक धारणा, ध्यान एवं समाधि लगाउने आवश्यकता पर्दछ। विभूतिप्रकरणमा बारम्बार यी तीनवटै विभक्त व्यवहारबाट विस्तार हुन्छन्। अतः शब्दलाघव एवं भाषासौष्ठवका कारण योगको विभूतिप्रकरणमा धारणा, ध्यान एवं समाधिलाई संयम मात्र भनेर अभिहित गरिएको छ तर यो ध्यान राख्न आवश्यक छ कि धारणा, ध्यान एवं समाधि एउटै विषयबाट सम्बन्धित होस्। तबमात्र संयम–संज्ञाको तात्पर्य रहन्छ। यदि धारणा अन्यविषयिणी भए ध्यान अन्यविषयक होस् र समाधि कुनै अर्को विषयमा लगाइयोस्, यस्तो अवस्थामा यी तीनैका लागि संयम शब्दको व्यवहार गर्न सकिँदैन। यत्तिकै पनि समाधि भन्नेबित्तिकै धारणा एवं ध्यानको समष्टि भन्ने नै हुन्छ। किनकि समाधि, धारणा एवं ध्यानपूर्वक नै हुन्छ।

धारणाकै प्रकृष्टावस्थामा ध्यान तथा ध्यानकै उत्कृष्टावस्थामा समाधिको स्तर आविर्भाव हुन्छ। अतः शङ्का हुन सक्छ, समाधिमा धारणा एवं ध्यान हुन्छन् भने समाधिलाई संयम किन नभन्ने ? साथै धारणा एवं ध्यानको पृथक् कथन पनि व्यर्थ छ। विभूतिपादमा ध्येयलाई सम्यक् ज्ञान एवं त्यसको वशीकरणको साधन रूपमा प्रयोग गरिनु नै यसको उत्तर हो। यसमा ध्येय विषयको एकदेशीय समाधि अर्थात् त्यसको कुनै एक स्वरूपको लक्ष्य गरेर समाहित भए प्रयोजन सिद्ध हुँदैन तर ध्येय विषयको भिन्न भिन्न दिशाहरूमा त्यसका विविध भावहरूको धारणापूर्वक समाहित हुनुपर्दछ। कुनै एक विषयको संयममा पटक पटक धारण, ध्यान एवं समाधिको आवश्यकता पर्नसक्छ। अतः यस दृष्टिले उक्त तीनै साधन संयम–संज्ञाले परिभाषित भएका हुन्। यही अभिप्रायले विभूतिपादको "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञान..."[१९] सूत्रको भाष्यमा भाष्यकार श्रीव्यासले तेन (संयमेन) परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणम् इत्यादि भनेका छन्। भाष्यकारको यो उक्तिमा "साक्षात्क्रियमाणम्" को अर्थ धारणा, ध्यान एवं समाधिको बारम्बार प्रयोग गरेर ध्येय विषयसँग सम्बद्ध प्रत्येक वस्तुको साक्षात्कार गर्नु हो।

---

१७ दिनद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते॥ स्कन्दपुराण, काशीखण्ड–४१

१८ त्रयमेकत्र संयमः। पा.यो.सू ३/९

१९ पा.यो.सू ३/४, व्यासभाष्यम्

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

संयमको व्याख्या गर्दै भास्वतीकार श्रीहरिहरानन्द आरण्यकको "ध्येयविषयस्य सर्वतः पुनः पुनः क्रियमाणानि धारणादीनि संयम इति" यस उक्तिले पनि यही कुराको पुष्टि हुन्छ। अत एव धारणा, ध्यान एवं समाधिलाई पृथक् कथन तथा संयमको भिन्न कल्पना निष्प्रयोजन छ भनेर भन्न मिल्दैन। साथै समाधिलाई संयम भन्न मिल्दैन। संयमको तीनवटै अङ्गहरूमा समाधि आफैँमा एउटा अङ्ग हो। संयम अङ्गी हो र धारणा, ध्यान तथा समाधि यसका अङ्ग हुन्। कुनै ध्येय विषयको प्रत्येक स्वरूपमा सर्वथा अधिकार प्राप्त गर्नु पनि संयम हो, जबकि समाधि पनि त्यसकै कुनै एक रूपलाई लिएर मात्र घटित हुन सक्दछ।

सन्दर्भ-ग्रन्थहरू

१. तीर्थ स्वामी ओमानन्द (२०५४), पातञ्जलयोगप्रदीप, गोरखपुर : गोविन्दभवन कार्यालय, गीताप्रेस

२. आचार्य पं. श्रीराम शर्मा (१९६८) पतञ्जलि योगदर्शनका तत्त्वदर्शन, मथुरा : युगनिर्माण योजना, गायत्री तपोभूमि

३. गोयन्दका हरिकृष्णदास (२०६४) योगदर्शन, गोरखपुर : कार्यालय गीताप्रेस गोरखपुर

४. पाण्ड्या डा. प्रणव (२००६—२०११) अन्तर्जगत् की यात्रा का ज्ञानविज्ञान (भाग १—२), हरिद्वार : वेदमाता गायत्री ट्रस्ट शान्तिकुञ्ज

५. मुनि स्वामीश्री ब्रह्मलीन २०१०, पातञ्जलयोगदर्शन, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन , पोष्ट बक्स नं ११५० के ३७/११६ गोपाल मन्दिर लेन, गोलघर।

६. पाण्ड्या डा. प्रणव २०११ अखण्डज्योति , एक अनूठी अनुभूति है ध्यान अंक—१२ मथुरा : अखण्ड ज्योति संस्थान, धीयामण्डी ,

7. Wallace R.K. & Benson Herbert (1972), The Physiology of Meditation Scientific American, Vol:22.6, No.2, USA, p.48-90

8. Wallace, R.K. (1970), The Physiological effect of T.M.A. proposed forth major state of consciousness Ph.D Thesis, Deptt.of Physiology University of California, Loss Angeles, U.S.A. Ibid, p-24

9. Wallace R.K. (1940), The Physiological effect of T.M. Science, Vol.167, p. 1753

10. Wallace, R. K. & Benson Herbert and Witson A. F. (1971)- A Wakeful, Hypo metabolic Physiologic state, American Journal of Physiology, Vol. 221, No.3, p. 795-799

11. Kitamura, Makiko (2013), Harvard Yoga Scientist, Find Proof of meditation benefit, http://www.bloomberg.com/news/2013-11-22/harvard-yoga-scientist-find-proof- of- meditation-benefit-html/Retrieved on 11-1-15

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आङ्ग्लनिवहः

I am completely sure on a fact that all the astrological knowledge, philosophy that we have received till now, have come from the bank of Ganga River. Pythagoras had gone to bank of Ganga to learn geometry from Samos, a city in Greece. The most expensive gift of the world is Veda for which the western world will always be grateful towards the eastern world.

– **Francois M Voltaire**
Famous French Philosopher, leader in French Revolution.
(**Source** : Reading the Indian Tiger By William Nobrega, Ashish Sinha)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Theoretical Issues in a Research with Reference to Selected Dissertations

✍ Damodar Jnawali, Ph.D.*

Abstract

Present paper was prepared by reviewing previous research works and materials. Selected theses completed at Master and M.Phil. levels were also reviewed. The aim of this paper is to throw light on the need of theoretical aspects in a research and to make readers acquainted with the brief introduction to selected theses produced by the Tribhuvan University under semester system. It is concluded that there is still a lack of knowledge on theoretical issues among the researchers and that the actual research process begins with the theory.

Key words: Theoretical issues, thesis, research process, conceptual framework, research problem, principles, spritual science, analyze

Introduction

Generally, people take research work as an ordinary assignment. In reality, it is not so simple. It takes a lot of time and efforts to carry out a study on the topic identified. A researcher has to follow various steps and process in performing it. Most of the new researchers at the universities and institutions identify topics without reviewing research papers, theses and reports. As a result, they face many problems. Therefore, the researcher has to make a review of previous studies and find out the gap in that area. This process will be beneficial for the researchers. All the topics are not appropriate for research.

Research is an academic activity and the term is technical. The Webster's International Dictionary defines a research as 'a careful critical inquiry or examination in seeking facts or principles; diligent investigation in order to ascertain something.' A good research should be systematic, logical, empirical and replicable.

Research is associated with human behaviour. It is a long process of investigation through which the expected results or goals can be achieved. It is an activity to achieve the truth. In its process, a researcher has to collect data and information, analyze them

* Corresponding author, Professor, Central Department of Education, T.U.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

and derive conclusion. Social research is explained as a systematized investigation to gain new knowledge about social phenomena and problem.

Knight (1996) stated that a research problem can be developed through:

1. debate between scholars about a particular issue,
2. gap in the empirical work pursued by the discourse, and
3. need for further elaboration of the theoretical dimensions of the discourse

The objectives of social research are to solve problems of society, develop or extend the theory and test the existing theory. In conducting a research, an investigator has to face several problems but the most important and perhaps the most difficult ones are: (i) definition of the research problem, and (ii) writing the first draft.

The theme of present paper is to explain the need of theoretical issues in a research.

MATERIALS AND METHODS

Present paper was prepared by reviewing previous research works and materials. Selected theses completed at Master and M.Phil. levels of the Tribhuvan University, Kirtipur were also reviewed. For this purpose, the author selected five theses. The two theses were selected from the Central Department of Education, TU, Kirtipur. These were the products of the first group of semester system at Master level. These theses were related to population education. One thesis was selected from the Central Department of Sanskrit, TU, Kirtipur. It was related with the Ayurvedic elements in the Srimad Bhagavd-Gita. In the same way, two theses were selected from M.Phil level, F.O.E., T.U., Kirtipur. These theses were related to spiritual science.

Discussion

The first part of the paper deals with the need of theoretical issues in a research. It focuses on the need of theoretical and conceptual framework. The second part is associated with the review of selected theses produced by the students under the Faculties of Education and Humanities and Social Sciences of the Tribhuvan University. The author has presented an example of sociological framework for fertility analysis which is population in population research. Based on it, a conceptual framework has also been presented. It is associated with the Tharu fertility of Bardiya District carried out by the author himself.

Theoretical Issues in a Research

Research begins with the theory. Theories and models play an important role in research work. Without the knowledge of theory, a researcher would not know what to observe and how to observe. Developing idea about theoretical background, the

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

researcher has to review literature. If the researcher is not familiar with theoretical knowledge, the review of literature becomes a complicated task. After exploration of theoretical background, the area of literature review becomes quite easier. The theoretical knowledge helps a researcher to organize literature into logical order. If a researcher has to carry out a study on human fertility, the sociological framework of Davis and Blake can be adopted for analyzing fertility differentials. In migration studies, a researcher has to develop clear concepts about the models developed by Ravenstein, Lee, Todaro and others.

In conducting research, theories are essential to explain, predict and master phenomena. These phenomena could be relationships, events, or the behaviour. A theory helps to make generalizations about observations. It helps to summarize the existing knowledge in a particular area.

The theoretical framework is based on the theory and it can support a research work. It explains why the problem under study is identified. In this way, the theoretical framework serves as a basis for conducting research. It helps the researcher clearly identify the variables of the study. It can provide him with a general framework for data analysis.

Conceptual framework in a research

After formulating the theoretical framework, the researcher has to develop conceptual framework. If a research is quantitative in nature, the investigator needs to identify variables and formulate hypotheses. A hypothesis is a statement that establishes relationship between dependent and independent variables.

In case of fertility research, the hypotheses may be formulated as:

H1: Age at marriage (female) and fertility are inversely related.

H2: Education and fertility are inversely related.

H3: Higher the occupational status of parents, lower will be the fertility.

H4: The women in joint families have high fertility compared to their counterparts.

H5: Husband-wife communication and fertility are inversely related.

Five hypotheses have been formulated here. They are associated with age at marriage, education, occupation, family type and husband-wife communication. In research, they are identified as variables. In reality, these are the factors affecting human fertility. The researcher in this case has to develop conceptual framework in order to establish relationship between dependent and independent variables. The researcher

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

can use the sociological framework of fertility as theoretical framework here. Based on this, the researcher can develop his/her own framework by including the variables identified. One such example may be the framework used in Tharu fertility (Cited by Jnawali, 1999). The framework is presented in figure 1.

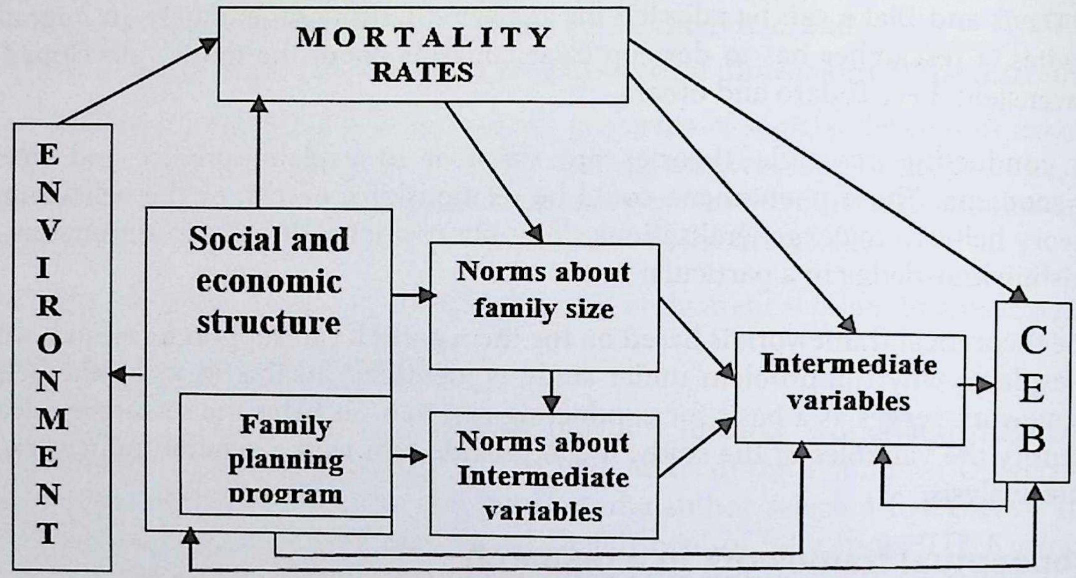

Figure 1: Sociological framework for fertility analysis

This framework was developed on the basis of intermediate variables of fertility developed by the American sociologists Davis and Blake. The model was synthesized and a sociological framework was proposed as mentioned in figure 1. In this figure CEB works as a dependent variable. It is the indicator of fertility. It may be the product of various factors. They are identified as independent variables affecting fertility. It provides theoretical background for conducting research work on human fertility. Such variables may be socioeconomic, demographic and others.

Some variables work as the intermediate variables. Education can work as an intermediate variable affecting fertility. It will have an indirect effect on human fertility. It can be stated that educated women will have knowledge about family planning devices and they will be conscious about limiting their family size.

The theoretical framework is associated with the theories on which the study is based whereas the conceptual framework states the researcher's own position on the problem and provides direction to the research. It explains where the researcher stands. A model used in previous research can be adapted with its modification. A simple conceptual framework is presented in figure 2.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Figure 2 explains the conceptual framework for Tharu fertility. In this framework, CEB is the indicator of fertility. Since it depends on other various factors like socioeconomic and demographic, it is dependent variable. In socioeconomic variables, occupation, family type, family status, HW communication and modern means are included. Similarly, female age at marriage and number of living sons are considered under demographic variables. Education and family planning are identified as intermediate variables working as a bridge between dependent and independent variables.

The new researchers are in a problem of developing idea about the selection of sample in a research. For their convenience, two previous research works at Ph.D. level have been included here. The key information on them has been included here.

Mahadevan K, 1979. Sociology of Fertility: Determinants of Fertility Differentials in South India: The study area was Madurai District of Tamil Nadu, India. The objectives of the studies were associated with: family structure, socioeconomic status, caste, marriage system, modernization, infant mortality and its relation to fertility. The groups covered were Gounders, Harijans and Hindus and the period of study was1972-1974.

The research has covered 28 villages with a sample size of 20% population. Villages were the primary sampling units. The secondary sampling units were the households with married women. The women selected for sampling were 3320 but the women available for study were 1912 (Gounders 856, Hindus 542 and Harijans 514).

Acharya, Laxmi Bilas, 1996. Utilization of Family Planning and MCH Services in Rural Nepal: The Effect of Service Access and Quality: The objectives of the research were to analyze demographic, educational, occupational, cultural and family factors affecting the utilization of FP and MCH services, point out the effect of social characteristics on the utilization of these services, point out the impact of health workers and access to health centres on the utilization of these services, and to analyze the effect of their quality on utilization of FP and MCH services.

The data were used from 1991 Nepal Fertility, Family Planning and Health Survey. For data, the sample size was 25683. They were the married women aged 15-49 interviewed in the survey. Quantitative techniques were used. The research concluded

that the socioeconomic conditions of households affected the utilization FP and MCH services.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Theories and Models in a Migration Research

These days migration has become one of the burning issues for social science researchers. If a scholar is interested to carry out research on migration, he/she has to review following theories/models:

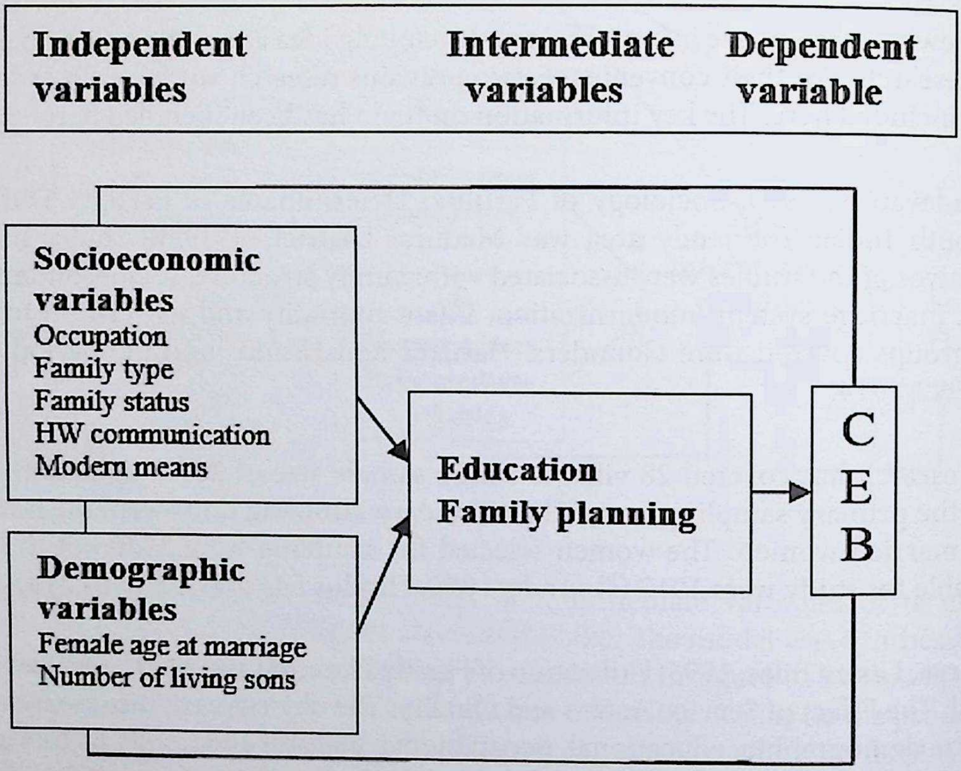

Figure 2: Conceptual framework for Tharu fertility (Jnawali| 1999)

- Ravenstein's Laws
- Zelinsky's Model of Mobility Transition
- Clark's Model of Migration Decision
- Lee's Intervening Obstacles Model
- Stouffer's Law of Intervening Opportunities

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Of these theories, anyone could be considered in developing theoretical and conceptual framework. The investigator either could use 'Ravenstein's Laws of Migration' or 'Lee's Intervening Obstacle Model'.

Ravenstein, a British scholar propounded his model of migration by utilizing the census data of Great Britain. He developed this model using place of birth data of the British censuses of 1871 and 1881. The laws of migration proposed by Ravenstein are mentioned here.

(1) The majority of migrants go only a short distance.

(2) Migration proceeds step by step.

(3) Migrants going long distances generally go by preference to one of the great centres of commerce or industry.

(4) Each current of migration produces a compensating counter current.

(5) The natives of towns are less migratory than those of rural areas.

(6) Females are more migratory than males within the Kingdom of their birth, but males more frequently venture beyond.

(7) Most migrants are adults: families rarely migrate out of their county of birth.

(8) Large towns grow more by migration than by natural increase.

(9) Migration increases in volume as industries and commerce develop and transport improves.

(10) The major direction of migration is from the agricultural areas to the centres of industry and commerce.

(11) The major causes of migration are economic.

The first law is associated with distance. The statement that 'The majority of migrants go only a short distance' is true in many cases. If we study the movement of people from Arghakhanchi, Gulmi and Palpa districts of Nepal, they generally prefer the areas of short distance. A number of migrants can be observed in Butwal, Bhalbadi, Manigram, Bhairahawa, Gorusinghiya and other areas of proximity. This case is also prevalent in other parts of Nepal. The last law of Ravenstein is related with economic aspect. He has concluded that 'The major causes of migration are economic.' This law is also applicable because the major motive of people involved in migration is

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

economic. They migrate in order to improve their economic status. Thus, the model is applicable both in the developed and developing countries.

Lee's push pull model works as the theoretical framework for migration studies. The key concepts in this model are identified as area of origin, area of destination, intervening obstacles. A schematic diagram based on these elements is presented here.

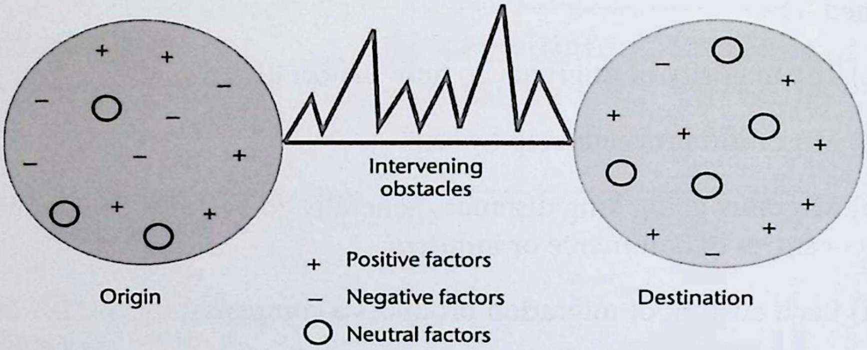

Figure 1: Lee's model of migration (Anonymous, nd).

People are pushed from their country of origin and pulled to another country. Thus, it is a push pull model of migration.

Lee has explained four types of factors affecting migration. They are associated with the areas of origin and destination, intervening obstacles and personal factors. Lee has developed nineteen hypotheses of migration. He has categorized them into three sections - volume of migration (6 hypotheses), stream and counter-stream (hypotheses) and characteristics of migrants (7 hypotheses). It covers almost each factor affecting migration.

The researcher interested in migration studies has to review migration models and select most important one according the context of the research. In case of Lee's model, there are 19 hypotheses. They can be utilized for nineteen variables. The researcher has to select some hypotheses based on the need of the research. For example, the researcher can select any five or seven hypotheses which are of greater significance and use them in developing conceptual framework.

Review of selected recent theses

Socio Economic Determinants of Fertility: A Comparative Study of Brahmin and Dalit Communities of Madi Municipality in Shankhuwasava District (M.Ed.) by Chandra Mani Subedi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

The objectives of the study were to identify demographic and socio-economic characteristics of Brahmin and Dalit communities in the study area, to explain various factors affecting fertility in the selected communities and to assess the relationship between socio- economic variables and fertility.

The population of the study comprises Brahmin and Dalit married women of reproductive age having at least one child. The size of the study population was 605. The respondents were the women of Brahmin and Dalit communities. Out of all married women of 14-49 years age group, 120 were selected on the basis of random sampling. Interview schedule was the tool for data collection. The CEB (Children Ever Born) was identified as the indicator of fertility.

As the study indicates, most of the women were found to live in joint families. More than 90 percent of the families had no preplan about the size of family. Only a few women completed SLC or above understood the importance of a small family. More than 50 percent women from both Brahmin and Dalit communities were married before the age of 19 and also had their first baby. The occupation has also affected fertility rate. There was a strong son preference in both the communities. More than 40 percent women from the Brahmin community and 35 percent from the Dalit community were found not to use any sort of contraceptive devices. The women did not have decisive role in a family to determine family size.

The existing level of education to be increased, the programs on small and happy family be produced and broadcasted from those means of communication, modernizing the traditional occupations, the income source of the families to be raised and access of women to government services to be increased were the recommendations of the study.

Thesis 2: Women's Educational Status and its Impact on their Fertility in Dodhara-Chandani Municipality, Kanchanpur by Shatya Narayan Bhatt (M.Ed.)

The objectives of the study were to find out educational status of married women in Dodhara-Chandani Municipality, to identify the fertility rate between literate and illiterate women in the study area and to explore the effect of the educational status on fertility related behavior of the study population.

This study was delimitated only to the marriage women in Dodhara-Chandani Municipality, Ward no 1 and 8 of Kanchanpur district.

The study population comprised of 750 respondents of reproductive age group at ward no 1 and 8 only in Dodhara-Chandani Municipality. The respondents of the study were 150 married women at reproductive age group. They were selected based

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

on random sample. Interview schedule was the research tool.

Majority of the women (60.7 percent) were found to be literate. A significant proportion of women (27%) had an experience of child death incidence. Among total respondents, 35 percent experienced the loss of pregnancy. more than two-third of the women (78 percent) had knowledge about family planning methods. About six percent women stopped their breast feeding within a year, 5.3 percent stopped it in 2 years and 3.3 percent women continued breast feeding for more than 2 years.

The finding shows that, the level of education has inverse relation to fertility. The mean CEB between illiterate, primary, lower secondary higher secondary and higher education attainment women was significantly different in the study area. Most of the women were engaged in agriculture and household work. So they needed a large number of workers and had more children than the women involved in other occupations. Age at marriage was directly related to fertility. The study showed that longer duration of breast feeding caused lower fertility. The CEB was low in the women who had the high level of knowledge about family planning and educational attainment.

Thesis 3: Ayurveda Philosophy and its Principles in the Srimad Bhagavadgita by Ram Deo Pandit (M.A.)

The research is associated with new area. Mostly our scriptures are rarely explored by the scholars. In this context, the attempt of the researcher is appreciable. The aim of this research was to identify the Ayurvedic elements in the Srimad Bhagavadgita and explain them in simple language. This is a qualitative study involving a review and analysis of literature on the Ayurveda philosophies and principles. The interpretation of selected verses of the Srīmad Bhagavadgītā in the context of Ayurveda medicine was made. It was actually a textual analysis. Library study was made for collection of materials. The methodology used for the analysis and interpretation was hermeneutic.

Out of 700 shlokas in the Bhagavadgita, 117 shlokas were found to be related with Ayurveda by the researcher. The researcher has concluded that the Bhagavadgita is not a religious and philosophical book. He explains it as the synthesis of the Vedic civilization and sciences but it has already mentioned in the Bhagavad Gita as 'Sarvopanishado gavo'. The Bhagavad Gita is known as Yogashastra. The researcher has suggested researchers to carry out further studies on various aspects of the Bhagavad Gita. The key concepts of Ayurvedic, holistic, psychological and spiritual health should be explored and identified.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Thesis 4: Spirituality: A Path to Inner Transformation for Peace and its Implication to Education by Purna Bhatta (M.Phil.)

This study aimed to find out the connection between spirituality and peace of mind. The objectives of the study were to find out connection between and spirituality and peace of mind, to examine the spirituality as a means of inner transformation, to examine how people having spiritual belief give meaning about spirituality, to explore the practice of spirituality and to derive implication of spirituality for optimistic outcomes of education system.

In order to meet the objectives and justify its significance, this study included comprehensive review of literature related to spiritual practices and its outcome. The researcher used phenomenology, hermeneutic, hermeneutic phenomenology and auto-ethnography for the research.

The data were generated through interview, observation, case study and personal reflection. They were theoretically authenticated and reflectively ensured their trustworthiness. The consulted people for data generation belonged to Yoga and Pranayama practitioners, satsang visitors and meditators.

On the basis of collected data, literature and the experience of the researcher, it was found that peace is the state of mind in which our thought process plays a vital role. It was also found that negativity or the lack of peaceful state of mind invites the mental diseases like stress, anxiety and depression. It also directly affects our physical body in the form of different diseases. Similarly, the research also found that spirituality helps integrate body, mind and spirit. In this context, the spiritual practices are essential for the inner transformation. As a teacher and student of education, the researcher concluded that spirituality could be a tool to cultivate peaceful mind in the students as implication of this study.

Present world has become more materialistic. There are various problems that we face today. People are not satisfied only with the faster pace of modernization. They need peace and stability. In this context, many alternative ways for peace and sustainability are identified and applied in practical life. Spiritual science has become the major means of relieving people from stress, anxiety and tension. In this context, the topic of thesis is interesting. The research would be one of the significant contributions to this field.

Thesis 5: A Comparative Study of Shaivism and Marxism by Darp Lal Rajbansi (M.Phil.)

The purpose of this research work was to have a comparative study on Shaivism and

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Marxism. The investigator made an attempt to show the linkages of Shaivism with Marxism. The objectives of the research were to identify Shaivism as a religion or philosophy, to assess role/relation of Shaivism in Hinduism, Budhism, Christianity, Confucianism and Islam and to analyse linkage of Shaivism with social theories particularly Marxism and its educational implications.

The study was based on the methodology and tools of inductive and deductive processes. The documental study was used as the main source of collecting information. As the researcher claims, he approached about 25 respondents of whom only 20 responded. The respondents and informants were free to express their views. It is concluded that could help in creating an idea about carrying out further studies on such issues. In this thesis, the researcher has made an attempt to study Shaivism and its linkage with various religions and religious philosophies basically with Hinduism, Islam, Christianity, Confucianism and the implication of Shaivism in education system. The researcher made an effort to develop thesis as suggested by the supervisor. He made a dramatic change in the existing situation. Fluency of language in presentation was a very good aspect of the researcher. The researcher totally followed the suggestions provided at Viva and revised the thesis. It was a positive aspect of the scholar.

Selected theses representing Faculties of Education and Humanities and Social Sciences under Tribhuvan University were visited and reviewed. Based on the experience of the researchers and the author himself, some common problems were identified in relation to thesis writing. They are recorded here.

1. It was difficult for the researchers to have specific idea about selecting and identifying research problem.
2. Sometimes lack of awareness about the selection and use of appropriate reference materials appeared.
3. For most of the researchers and in some cases even among the experienced scholars with PhD degree, it was difficult to have a clear idea on the theoretical and conceptual framework.
4. Generally, there was a problem of poor performance in language since English is our second language. Even in Nepali language, some grammatical aspects create problems.
5. In some of the research reports, the researchers were found to be confused about logical arrangement of the contents.
6. In some cases, there was a lack of originality in writing, managing and arranging various components of thesis.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

7. Another problem observed was a lack of confidence in presentation on the research report completed. It is a common problem even among the experienced researchers in some situation.

8. The researchers do not make efforts to review reports, theses and papers published in the journals.

9. In some cases, the researchers want to explore new areas but they do not review research reports and theses. Some researchers realize their weakness and revise the theses as suggested by the external examiners at VIVA. It is appreciable.

In sum, the problems associated with the thesis were editing of the text, uniformity in writing, title of the chapters, and idea about the framework of the study. The researchers who follow comments and suggestions provided can bring betterment in their academic performance.

CONCLUSION

Present paper was prepared with an objective to throw light on the need of theoretical aspects in a research and to make readers acquainted with the brief introduction to the theses produced by the Tribhuvan University under semester system. It is concluded that there is still a lack of knowledge on theoretical issues among the researchers whereas the actual research process begins with the theory. Research is a lifelong process. Learning is also a lifelong process. Therefore, there is no perfection. However, the researchers have to do hard labour in order to enhance the quality of research and their better academic career.

References

1. Acharya, Laxmi Bilas — 1996. "Utilization of Family Planning and MCH Services in Rural Nepal: The Effect of Service Access and Quality," PhD thesis submitted to London School of Hygiene and Tropical Medicine.
2. Anonymous (nd). — Lee's model of migration. Pdf file retrieved on April 2, 2017.
3. Fisher, — Andrew et al 1983, Handbook for Family Planning Operations Research Design, New York: The Population Council.
4. Bhatt, Shatya Narayan — (2017). "Women's Educational Status and its Impact on their Fertility in Dodhara-Chandani Municipality," Kanchanpur M.Ed. thesis submitted to Faculty of Education, Tribhuvan University.
5. Bhatta, Purna — (2017). "Spirituality: A Path to Inner Transformation for Peace and its Implication to Education," M.Phil. thesis submitted to Faculty of Education, Tribhuvan University.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

6. Gyawali,, Damodar, 1996, "An Outline of Research Proposal", *Tribhuvan University Journal*, XIX (1), 89-99.

7. Jnawali, Damodar (1999). "The Tharus of Bardiya District in Nepal Tarai: A Study of Ecological and Population Perspectives," Ph.D. thesis submitted to Banaras Hindu University, Varanasi, India.

8. Jnawali, Damodar 2008, Research: Principles and Techniques, Kathmandu: Vidyarthi Pustak Bhandar.

9. Jnawali, Damodar, 2012, "Framework in a Research," Paper presented at the workshop organized by Nepal PhD Association.

10. Knight, Nick 1996, "Thinking about Research in the Social Sciences and Humanities", *Tribhuvan University Journal*, XIX (2), 1-9.

11. Krishnaswami, O. R. 1993. Methodology of Research in Social Sciences. Bombay: Himalaya Publishing House.

12. Mahadevan K 1979. *Sociology of fertility: Determinants of Fertility Differentials in South India.* New Delhi: Sterling Publishers.

13. Pandit, Ram Deo (2017). "Ayurveda Philosophy and its Principles in the Srimad Bhagavadgita," M.A. thesis submitted to Faculty of Humanities and Social Sciences, Tribhuvan University.

14. Rajbansi, Darp Lal (2017). "A Comparative Study of Shaivism and Marxism," M.Phil. thesis submitted to Faculty of Education, Tribhuvan University.

15. Subedi, Chandra Mani (2017). "Socio Economic Determinants of Fertility: A Comparative Study of Brahmin and Dalit Communities of Madi Municipality in Shankhuwasava District," M.Ed. thesis submitted to Faculty of Education, Tribhuvan University.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Description of FIRE in Vedas

Late Janardan Ghimire*

Abstract

The technical terminologies used in Vedas show how scientific and practical the oriental holy scriptures are. The process of photosynthesis proves that the words Haridashwa and Saptarashmi in Rigveda are appropriate now to denote the scientific meaning of it. The word Martanda of Rigveda fully supports the present concept of Black hole. The word Pūsha to sun in Rigveda surprisingly matches with present concept of 'Vitamin D' Keeping in view the trending notion of these concepts, this research tries to find out the technical words used in Vedas for 'Fire'. This research will be highly useful for those who seek to have depth knowledge about ancient Eastern Values.

Key words

Jātaveda, Vaishwānara, Dravinodā, Tanunapāt, Drwanna, Grāvāna, Pusṭivardhana, Drushadwa, Vedic words, Shatapatha, Source

Description

The first and foremost word used in the stanzas of Rigveda is fire called Agni[१] (Rig 1, 1.1). Agni is that sort of fire which push es something up or continuously flows into upward direction Apt page 6).

Due to this nature of fire, the Scientists make use to ignite the flames before launching the rockets. Buses, cars or any other vehicles and even the planes, helicopters have to under go with the process of ignition for further movement or landing up. It proves that 'Agni' is needed everywhere to make the motion fast by the process of ignition.

The next word used in Vedas for the fire is JATAVEDA[२] (Rig 1.127.1). This is the compound word of JATA and VEDA in which 'JATA' means to take birth

१ अग्निमीडे पुरोहितम्–ऋ. १/१/१

२ सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति, यदब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति तज्जातवेदस्यमभवत्तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् –ऐ. ३/३६

*Corresponding author was lecturer in central department of sanskrit, T.U.

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

(Paṇinian Root, mimamsak 4.40) It means that anything reproduced in this world insists 'fire' inside (Vedik Kosh p.388)

For example the earth is created from the sun, so the fire is located at the central part of the earth. The technical name of this sort of fire is JATAVEDA.

Each and every living animal is also fire- centered. So, the creation of heat inside the body is the function of VAISHWĀNARA. It is another technical Terminology of fire for any animal which inhales the oxygen and Exhales the carbon-dioxide (Jaimini 3.8)[३] According to Vedas, In the mid-center of the earth there is another firm of fire which prepares different raw materials of metals like Gold, Iron, Nickles, Silver and so on, It is due to the function of DRAVINODA (Rig 1.16.1)

Similarly, inside the seed and Sperm, another firm of fire is accepted in vedic literature and it is called TANŪNAPĀT[४] (Shatapatha 1.5.4.2)

According to Vedas, with the help of fire an object gets its distinct form or Shape. In Tandya Brahaman a 'Pashu' means which is visible or an object and the name of fire which sets the form of that particular object is Twasṭa[५] (Tandya Brahman 9.10.3) Taittirtya Brahman also supports this version of Tandya Brahman (Taitiriya 2.7.2.1).[६] Similarly, the collective form of Twasṭa is Vishwarūpa (Rig 1.13.10)[७] which means the form or shape of cosmology. In short Twasṭa is micro form of the fire which gives the distinct shape of an individual object and Vishwarūpa is a macro form of fire which is the collective form of all.

Inside the mountainous or hill rocks we can find the fire and the Vedic name of that fire is Grāvāna.[८] (Nirukta 2.31). Likewise the fire contains inside the dong of any animal is also known as Grāvāna [९](Tandya Brahmana 6.6.1)

---

३ प्राणो वै पूर्वो वैश्वानरोऽपान उत्तरः –जै. ३/८

४ रेतो वै तनूनपात् –शतपथ. १/५/४/२

५ त्वष्टा वै पशूनां रूपाणां विकर्त्ता–ता.ब्रा. ९/१०/३

६ त्वष्टा हि रूपाणि विकरोति –तै. २/७/२/१

७ विश्वरूपः सर्वरूपः नि. १०/३४

८ आ उपर उपल इत्येताभ्यां (अद्रि, ग्राव, गोत्रः, बलः, अश्नः, उपरः, उपलः) साधारणानि पर्वतनामभिः नि. २/२१

९ विड् वै ग्रावाणः– ताण्ड्य. ६/६/१

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

The fire contains inside the bone or teeth is also known as Grāvāṇa[१०] (Taittiriya Samhita 6.2.11.14)

The fire contains inside the trees is described Drwanna [११](Rig 2.7.6) and the fire contain in any shrubs and herbs is named Vanaspati (Rig kau.10.6)[१२] Shatapath Brahman also Supports this Version (Shatapath 3.2.2.9) [१३]

The fire used for purification process is called Marmṛjenya[१४] (Rig 2.10.1). Similarly the word Pāwaka is also used for the same purpose (Rig 1.13.1)

The fire which provides different types of vitamins is called Pustivardhana [१५] (Yaju 3:40) Similarly, The fire which provides the yūsh or Pīyūsh[१६] (source of juice in English) is called Yoshā (Satapatha 14.9.1.16)

The fire to produce the heat is called Gharma [१७](Shatapatha 11.6.2.2) There are fire different names for producing heat from fire. They are Gharma, Arka, Shukra, Jyoti and Sūrya (Shatapatha 9.4.2.25).[१८] From the very Gharma of Rigveda Thermus, Thermometer, thermocol etc. words are currently used in English Language.

The fire contains at outside periphery of any object is called Parijman[१९] (Rig 3.2.9) When it rotates into that very surface of the object is called Ratha, but this word is not available in the vedic text .

The fire contains inside the ghee is called sarpirāsuti[२०] (Rig 2.7.6). The another

१० ग्रावाणो वै दन्ताः -तै. सं. ६/२/११/१४
११ द्रु काष्ठमन्नं यस्य सः (अग्निः)- वैदिक कोष पृ. ५०७
१२ अग्निर्वै वनस्पतिः-कौ. १०/६
१३ तेजो ह वा एतद् वनस्पतीनां यद् बाह्याः शकलस् तस्माद् यदा बाह्याः शकलमयतक्ष्णुवन्त्यथ शुष्यन्ति- शत. ३/७/१/८

१४ भृशं शोधकः -वैदिककोष ७/२/७
१५ वर्धयतीति वर्धनः, पुष्टेर्वर्धनः पुष्टिवर्धनः— वैदिककोष पृ.६१७
१६ योषा वा अग्निः-शत. १४/९/१/१६
१७ अग्निर्वै घर्मः-शत. ११/६/२/२
१८ अस्यैव एतान्यग्नेः(घर्मः, अर्कः, शुक्रः, ज्योतिः, सूर्य) नामानि -शत. ९/४/२/२५
१९ यः परितः सर्वतोऽजति गच्छति-वैदिककोष पृ. ५७९
२० सर्पिरासुतिर्यस्य सः -वैदिककोष पृ. १००८

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

word we can find for the similar use is Mathita[२१] (Rig 6.48.5). Likewise, the fire inside the petroleum product is called Drushadwa[२२] (Rig 6.3.5)

The fire contains on the air is called Anala. This word is not available in the Vedic text. The definition given by Vaman Shivaram Apte in his Sanskrit Hindi Dictionary of the word ANala is not satisfactory (Apte, page 31)

and the fire which moves fast from one corner to another is called Ashwam[२३] (Rig 1.116.6) and if it carries something is called vahni[२४] (Maitrayani Brahmana 1.2.12).

The fire used to separate the objects is called Apa (Nirukta 1.3) and similarly used to presserize the objects is called Damūnas (Rig Yaju 4.240).

The process of deteriation is also due to the reduction of fire presented inside the object. The deteriation is caused because of the fire called Dasma (Rig 3.3.2) . The fire which helps to drive forward is called Purohita (Aitareya. 8.27). The fire in atomic universe is called Bhūpati, in Airy World is called Bhuvanapati and in Solar Universe is Bhūtānām pati (Shatapatha 1.3.3.17)

Conclusion.

The modern society claims that there is a vast difference between the people of the primitive society and the modern society due to technical advancement and expanding literary activities. Even they claim that nowadays, the vocabulary and power of words are entering into the deepest level. The primitive society was adjusting with limited source of language in use and nontechnical words in daily life.

But the concept of fire in Vedas accepts all kinds of modern technicalities. The inclusiveness of all sorts of present day activities can be seen in Vedic time. The same condition and terminology may apply for other Vedic words also. So, the Vedas should be redefined in scientific way and modern approaches should also be incorporated in studying Vedas.

---

२१ सर्वाऽन्तः स्थाग्निः-वैदिककोष पृ. ७१०

२२ यो द्रुषद् द्रवीभूतादिषु पदार्थेषु सीदति (अग्नि)-वैदिककोष पृ. ५०६

२३ अश्ववत् शीघ्रं गमयितारम् (अग्रिम्)-वैदिककोष पृ. १३८

२४ वह्निना हि तत्र गच्छति यत्र जिगमिषति-जै. २/९९ वह्निरासि हव्यवाहनः -मै. १/२/१२

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Reference

1. Apte, Vaman Sh. (2009), The practical Sanskrit-English Dictionary, Retrieved From http://www.sanskritebooks.org/2009/04/sanskrit-english-dictionary-v-s-apte
2. Gautam Prasanna Ch. (2010) Rigveda Samhita, (2volumes), Kathmandu, Kulachandra Gautam Smriti Sanstha.
3. Malaviya Sudhakar (1980) Aitareya Brahmanam, Delhi, Tara Publications.
4. Mimamsak Yudhisthir (2009) Sanskrit Dhatu Kosh, Fourth Edition, Hariyana India, Ramlal Kapoor Trust, Printed.
5. Raghuvira (1987) Jaiminiya Brahmana Lahore. The International Academy of Indian Culture Retrieved from https://archive.org/stream/jaiminiyabrahman014906mbp#page/n5/mode/2up
6. Saraswati Satyaprakash (1988), Shatapath Brahaman (Three Volumes) main Edition Dr. Alberte Waber, Hindi Tramlation- Upadhyaya Gangaprasad, Chowkhamba Vishwabharati Publicaton.
7. Sharma, Svayam P. (2016) Kaushitaki Brahmana, in Simple English (4 Parts) Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v = apDV3HIOXZC
8. Shastri A. Mahadev & K. Rangachaya, Taittiriya Samhita, Delhi, Motilal Beharasidas.
9. Shastri Chinnaswami (1936), Tandya Brahman, Varanasi Chowkhambha Sanskrit Series.
10. Shastri Rajvir (2009) Vedic Kosha, New Delhi, Shrimad Dayananda Vedasha Mahavidyalaya Nyasa.
11. Shastri, Shreenarayan (1934), Taittiriya Brahman, Anand Ashram Sanskrit Granthawali.
12. Yaska (2010) Niruktam with shashi Prabha Vyakhya, Ed. Dr. Jamuna Pathak, First Edition, Varanasi, Chowkhambha Sanskrit Series office.
13. Yudhisthir (1960) Yajurveda Samhita, Delhi, Govindaram Hasananda.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Measurement of time in the East and its Understandings

(The cat that jumps is not the same cat that lands.)

✍ Ram Deo Pandit*

Abstract:

On each and every event may it be big or small we are all guided with time but have we ever thought of what is time? Does it exist? Generally time is understood in science as the duration gap between any two events. Time is also an intellectual construct of relation. It is the relation, in our experience of succession, of past, present and future, the present being real in experience, the past constructed in memory, and the future lies in imagination. Time is actually the fourth dimension of space. The cat that jumps is not the same cat that lands.

Keywords

Nimesh, Kashtha, Kala, Muhurta, Ahoratra, Ayan, Yuga, Manwanter, Kalpa, Parardha, Usha, Truti, Ritu.

Introduction:

कालो हि दुरतिक्रमः

(प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥

–भगवद्गीता १०.३०

(Among the demons and giants, I am Prahlada; among measurers, I am time; among the animals, I am the king of beasts (the lion); and among birds, I am Garuda ("lord of the skies," vehicle of Vishnu). —the Bhagavad Gita X: 30).

The modern science and mathematics is totally time dependent. In Science, student from basic level study time under the separate topic of Measurement where it is considered as physical quantity (that can be measured) and second as a fundamental unit as well as SI unit (or metric system of unit).

Generally time is understood in science as the duration gap between any two events. At present we are in practice of using different types of clocks (pendulum, quartz,

*Passout Student, Central Department of Sanskrit, TU

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

electronic, atomic) and watches (stopwatch) for time measurement as [1]

1. 1000000 Micro Second = 1 Second
2. 1000 Milli Second = 1 Second
3. 60 Seconds = 1 Minute
4. 60 Minutes= 1 Hour
5. 24 Hour = 1 day (Solar day) =86400 Seconds
6. 7 Days = 1 Week
7. 30 Days = 1 Month
8. 1 Sidereal month (time for moon to complete a rotation to Earth) = 27.33 Days
9. 1 Synodic Month (time taken by moon to reach full/new moon from full/new moon)=29.5 Days
10. 52 Weeks = 1 Year/ 365 Days = 1 Year
11. 10 Years = 1 Decade
12. 100 Years/ 10 Decades= 1 Century
13. The Hubble Time (4.35×10^17 Seconds) is to my knowledge the largest fundamental unit of time. This equals out to 13.8 billion years.
14. Planck time, the smallest time interval uncertainty in direct measurements is on the order of 12 Atto-Seconds (1.2 × 10−17 Seconds), about 2.2 × 1026 Planck times.
15. Leap year : the extra day is added in February, day 29, 12 Months also 366 Days
16. Olympiad : 4 Years
17. Millennium : 1000 Years
18. Epoch : Measurement of Geologic Time, measured in millions of years
19. Period : Measurement of Geologic Time, composed of a number of epochs
20. Era : Measurement of Geologic Time, composed of a number of Periods
21. Eon: Measurement of Geologic Time, composed of a number of Eras

Atomic clocks are based on the emission of electromagnetic radiation by Cesium 133 atom isotopes. Atomic clocks are considered most accurate than any other device of time measurement.

With Atomic clock a Second is defined as the time required for 9,192,631, 770 cycles to energy change in cesium 133 atoms.

मासर्तुवर्षापरिवर्तनेन, सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन । अस्मिन् महामोहमये कराले, भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

In the pan of attachment by the change of month, year, etc. in the sun fire fuel day and night the living beings are cooked - Mahabharat

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः। कालः सुप्तेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥

Time cooks living beings, it destroys life. Even in sleep time is active. It is too far to stop time. –Chanakya Niti

In Baisesik Philosophy and Charak Samhita time (Kaal) is considered as one on the basic matter (Dravaya) on which quality and action resides: [2]

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः, द्रव्याणि। –कारिकावली २

Etymology of time as per Sushurata Samhita:[2]

One which does not stay even for a while is time

स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः। –सुश्रुतसंहिता

Time is, one which that destroys living and other matters to one single. Or one which gives touch with sorrow and happiness is time.

सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः। –सुश्रुतसंहिता

Properties of time as per Sushurata Samhita:[2]

One that cause past, present and future in practice is time.

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः। –तर्कसंङ्ग्रहः

Time is one whole single but on the basis of motion of Sun and its relations with other different aspects time is imagined to be in following divisions: [2]

1. 60 Bipal = 1 Pal (24 Seconds)
2. 60 Pal = 1 Ghadi (24 Minutes)
3. 2 Ghadi = 1 Ghanta (60 Minutes)
4. 7.5 Ghadi = 1Prahar (3 Hours)
5. 30 Ghadi = 1 Day/ Night (12 Hours)
6. 60 Ghadi = 1 Ahoratra (24 Hours)
7. 15 Day & Night = 1 Pakcha (Krishna & Sukla)
8. 2 Pakcha = 1 Masa (1 Month)

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Measuring time by the motion of Sun in relation [3]: (सु.सू. ६)

संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सर युगप्रविभागं करोति ।

1. Akshi-Nimesh
2. Kastha
3. Kala
4. Muhurta
5. Aahoratra
6. Pakcha Masa Ritu
7. Ayan and
8. Yuga

Isaac Newton thought of time as a river flowing at the same rate everywhere. Einstein changed this picture by unifying space and time into a single 4-D entity. [4]

Evidence for the fact that our forbears had their own system of time measurement, is available in the references to this in the Vedas as well as the Puranas. We give below the system as it is indicated in the Vishnu Purana 1.3.

1. 1Nimesh = Time taken to pronounce a letter with one matra, time taken for twinkling of eye (1 Second = 4.6875 Nimesh; 1 Nimesh ≈ 0.2 Second)
2. 15 Nimesh = 1Kastha
3. 30 Kastha = 1 Kala
4. 30 Kala = 1 Muhurat =2 Nadika
5. 30 Muhurat = 1 human day (Day and Night)
6. 15 Days = 1 Paksha
7. 30 Days = 2 Paksha = 1 Masa (1 Month)
8. 6 Masa = 1 Ayana
9. 2 Ayana = 12 Months = 1 Year (human)
10. 1 Nadika= 24 Minutes)
11. Time in the World of the Devas/Pitri
12. Uttarayana 6 Months = 1 Deva/ Pitri Day
13. Dakchhinanyan 6 Months = 1 Deva/Pitri Night
14. 12 human Months = 1 Human Year = 1 Deva/Pitri Day
15. 30 Days of the Deva/Pitri = 1 Month of the Deva/Pitri
16. 360 Human Years = 1 Deva/Pitri Year

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

17. Life span of Deva/Pitri = 100 Years of Deva/Pitri = 36,000 Human Years
18. 12000 Deva Years = 12000 x 360 Human Years = 43, 20,000 Human Years

Time span for Brahma:

1. Kaliyuga = 4, 32,000 Human Years
2. Dwaparayuga = 8, 64,000 Human Years
3. Tretayuga = 12, 96,000 Human Years
4. Kritayuga = 17, 28,000 Human Years
5. 1 Chatur Yuga = 43, 20,000 Human Years
6. 1000 Chatur Yuga = 4,320,000,000 Human Years = 1 Daytime of Brahma = 1 Maha Yuga
7. 1000 Chatur Yuga= 4,320,000,000 Human Years = 1 Night-Time of Brahma
8. 1 Brahma full Day = 8,640,000,000 Human Years
9. 1 Brahma Month = 30 x 8,640,000,000 = 259,200,000,000 Human Years
10. 1 Brahma Year = 12 x 259,200,000,000 = 3,110,400,000,000 Human Years
11. Brahma's Age = 100 Brahma Years = 311,040,000,000,000 Human Years
12. 1 Brahma Day = 14 Manwanter= 1000 Chatur Yug = 4, 320, 00, 00,000 Human Years
13. 1Manwanter = 500/7 Chatur Yuga = 306,720,000 Human Years (according to Vishnupurana 1.3)
14. Brahma's age = 1 Param= 2 Parardha= 311,040,000,000,000 Human Years
15. 1 Kalpa= 25 Years of Brahma = 77,760,000,000,000 Human Years
16. 2 Kalpa= 1 Parardha = 155,520,000,000,000 Human Years
17. 1 Parardha = 1/2 Param = 50 x 360 x8, 64, 00, 00,000 Human Years
18. 1 Yaam= 3 Hours = 15/2 Nazhika
19. 5 Nazhika =Usha
20. 5/2 Nazhika = pradosha
21. 1 Daytime = 30 nazhika
22. 5/2 Nazhika = Pradosh
23. Daytime = 30 Nazhika
24. 1 Night time = 30 Nazhika

A Vedic Conception of Time

Outside of the three planetary systems, the four Yugas multiplied by one thousand comprise one day on the planet of Brahma. A similar period comprises a night of Brahma, in which the creator of the universe goes to sleep. (Srimad Bhagavatam, Canto 3, Chapter 11, Text 22)

Hindu historical literatures, particularly the Puranas and Itihasas, place human existence in the context of repeating time cycles called yugas and kalpas, lasting hundreds of millions of years. During this entire time, according to the Puranic

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

accounts, humans coexisted with creatures in some ways resembling the earlier tool making hominids of modern evolutionary accounts. [5]

The Yuga Cycles:

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्। कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥

–भगवद्गीता ९.७

(O son of Kunté, at the end of the millennium every material manifestation enters into my nature, and at the beginning of another millennium, by my potency I again create.)

Each Yuga cycle is composed of 4 yugas. The first, the Satya-Yuga, lasts 4800 years of the demigods. The Second, the Treta-Yuga, lasts 3600 years of the demigods. The third, the Dvapara-Yuga, lasts 2400 years of the demigods. And the fourth, Kali-Yuga, lasts 1200 years of the demigods. Since the demigod year is equivalent to 360 earth years, the lengths of the Yugas in earth years are, according to standard Vaishnava commentaries, 432,000 years for the Kali-Yuga, 864,000 years for the Dvapara-Yuga, 1,296,000 years for the Treta-Yuga, and 1,728,000 years for the Satya-Yuga.

This gives a total of 4,320,000 years for the entire Yuga cycle. One thousand of such cycles, lasting 4,320,000 years, comprises one day of Brahma, the demigod who governs this universe. A day of Brahma is also called a kalpa. Each of Brahma's nights lasts a similar period of time. Life is only manifest on earth during the day of Brahma. With the onset of Brahma's night, the entire universe is devastated and plunged into darkness. When another day of Brahma begins, life again becomes manifest.

Each day of Brahma is divided into 14 manvantara periods, each one lasting 71 Yuga cycles. Preceding the first and following each manvantara period is a juncture (sandhya) the length of a Satya-Yuga (1,728,000 years). Typically, each manvantara period ends with a partial devastation. According to Puranic accounts, we are now in the twenty-eighth Yuga cycle of the seventh manvantara period of the present day of Brahma.

This would give the inhabited earth an age of about 2 billion years [6]. Altogether, 453 Yuga cycles have elapsed since this day of Brahma began. Each Yuga cycle involves a progression from a golden age of peace and spiritual progress to a final age of violence and spiritual degradation.

Time measurement in India covered wide range from micro Second to cycles of universe. In the Yajur Veda Chapter VII sloka no 30 there is a description of the months and the years. From the language it is clear that there are 12 months each consisting two Pakshya according the orbiting of moon around the earth. The actual no of days

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

in a month may vary by a day according to the position of moon and the sun.

A day i. e 24 Hour of a day in astrology is divided as [7]:

1. 24 hr= 30 Muhurat
2. 1 Muhurat = 2 Ghadi
3. 1 Ghadi = 2 Pal (24 Minutes)
4. 1 Pal = 6 Asho
5. 1 Asho = 10 Vipul
6. 1 Vipul = 0.4 Second

Time division as per Shrimadbhagawat Puran [7]:

1. 2 Permanu = 1 Anu
2. 3 Anu = Trisrenu
3. 3 Trisrenu = 1 Truti
4. 100 Truti = 1 Vedh
5. 3 Vedh = 1 Love
6. 3 Love= 1 Nimesh
7. 3 Nimesh = 1 Chhun
8. 5 Chhun = 1 Kashta
9. 15 Kashta = 1 Laghu
10. 15 Laghu = 1 Nadika
11. 2 Nadika = 1 Muhurat
12. 30 Muhrat = 1 Day and 1 Night

From the above that we get is-

1. 3, 280,500, 000 Permanu= 24 Hours= 86400 Seconds
2. 37, 968.75 Permanu= 1 Second
3. 1 Permanu = 2.6μ s (micro Second)

Sideral Metrics:

4. 1 Permanu = Blinking of eye (4S)
5. 1 Vighati = 6 Permanu (24S)
6. 1 Ghadiya = 60 Vighati (24 Minutes)
7. 1 Muhurat = 2 Ghadiya (48 Minutes)
8. 1 Nakshatra Ahoratram/ Sideral Day = Exactly 30 Muhurats

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Lunar Metrics (Tithi) [7]:

1. A Lunar fortnights contain 15 Tithis
2. A Masa of 29.5 days is divided into two pakshas (Gaura/Bright- between new moon and full moon; Shukla/Dark-between full moon to new moon)
3. 1 Ritu = 2 Masa

Tropical Metrics [7]:

1. 1 Yaama= 7.5 Ghatis
2. 8 Yaama= Half of the Day (12hrs)
3. Ahoratram = 1 Tropical Day

Time is also an intellectual construct of relation. It is the relation, in our experience of succession, of past, present and future, the present being real in experience, the past constructed in memory, and the future lies in imagination. Time is actually the fourth dimension of space. [10]

The relationship between a consciousness and its brain has traditionally been the subject of two competing theories. The older is dualism. This believes that a human being does not just consist of a physical body with its brain but possesses something extra, ontologically independent of the body. The other is monism that believes that a person consists only of a physical body with its brain and that consciousness is the undetermined pathway product of the brain only.

On support of dualism, in the 'Bhagavad Gita\ Krishna describes himself as the One, as the distinct and as the manifold facing in all directions (IX: 15). Wearing divine garlands with face turned everywhere (XI: 11). He is without and within all beings. Ho is too subtle to be known. He is far away and yet is He near. He is undivided (indivisible) and yet He seems to be divided among beings (XIII: 15-16). With the benefit of the supernatural eye bestowed upon him by Krishna, Arjuna can behold the whole universe (XI: 8), with its manifold divisions, gathered together as one in the body of the God of gods (XI: 13). (8) This higher dimensional vision, then, is that which belongs to the Supreme Consciousness, the Infinite.[9]

On support of Monoism, in the lecture 'The Beginning of Time' Professor Stephen W. Hawking said, all the evidence seems to indicate, that the universe has not existed forever, but it had a beginning, about 15 billion years ago. This is probably the most remarkable discovery of modern cosmology. In fact, the theory that the universe has existed forever is against the Second Law of Thermodynamics. We are not yet certain whether the universe will have an end. The time scale of the universe is very long compared to that for human life.

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Although the laws of science predict the universe had a beginning, they also could not determine how the universe would have begun. The beginning of real time would have been a singularity, at which the laws of physics would have broken down. So we will keep on getting older, and we won't return to our youth. Because time is not going to go backwards.

The cat that jumps is not the same cat that lands. The physics of reality is the physics of these Nows taken together as a whole. There is no past moment that flows into a future moment. Instead all the different possible configurations of the universe, every possible location of every atom throughout all of creation, exist simultaneously. All Nows exist at once in a vast Platonic realm that stands completely and absolutely without time. [11]

References:

1. Science Book of class 9 & 10
2. Subedi, Kashiraj Sharma — Ayurveda Darshan ko Roop Rekha, 3rd ed., (reprinted), Kashiraj Sharma Subedi, Nepal, 2070
3. Singh, Ram Harsha — Swastha Vritta, Chaukhamba Sanskrit Pratisthan, Delhi, India, 1990
4. Capra, F. — The Tao of Physics, Shambhala Publications, Boulder, Colorado, 1975
5. Srimad Bhagavatam — Canto 3, Chapter 11, with translation and commentary by A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada (1973), Los Angeles: Bhaktivedanta Book Trust.
6. Stewart, Wilson N. — (1983) Paleobotany and the Evolution of Plants. Cambridge, Cambridge University Press.
7. Gupta, S. V. — Units of Measurement: Past, Present and Future International System of Units, Heidelberg New York Springer [Delhi] Metrology Society of India, 2010.

www.gitasupersite.iitk.ac.in

Bhaktivedanta, A.C. — *Bhagavad Gita As It Is,* 7th ed., Bhaktivedanta Book Trust, Mumbai 400049, India, 2014

Abbott, E.A., Flatland, A Romance of Many Dimensions, Dover, New York, 1952

http://www.hawking.org.uk/Wikipedia the free encyclopedia

✦✦✦

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

The Origin of Sanskrit Literature

✍ Prabhakar Upadhyay*

Abstract

This article presents the fact from where Sanskrit literature is originated. Our ancient scriptures are the key source where seeds of Sanskrit literature is about to bloom. In this article I clearly explain that not only Vedas reveal about the literary features but also the oldest epics like the Rāmāyāyaṇ and the Bhagvat Gītā which are the oldest part of Vedas or Upanisadas illustrate a lot on it.

Keywords

Kāvya, Vakrokti, Śvețāśvetara Upaniṣd, Uṣassūkta, Upaniṣads, Vālmīki Rāmāyaṇa, Vedic period, Classical period, Sutra period

Introduction

History of Sanskrit literature falls under two main periods – Vedic period and Classical period. In between these two periods the development of distinct type of literature is called 'Sutra literature'. This can be classified in three types of periods-

Vedic period – 4500 BC to 800 BC and before that.

Sutra period – 800 BC to 200 BC.

The classical period – 800 BC to 1500 AD on even up to the modern time.

The creation of original works almost reduced after 1100 AD. After that most of the works remains just on interpretation and criticism on the earlier works made by sages. This will constitute more to the classical period and which was applicable for all the branches of learning where the original works were reduced. During the Sutra Period Puranas and Shastras emerged. That is why the early Shastras are in Sutra from.

---

*Research student, Central Department of Sanskrit, T.U.

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Critical Reading

Sanskrit literature is filled with utmost pleasure and one can enchant himself by reading these texts which are full of melody and prosody. According to Viśvanātha in the Sāhityadarpaṇa, "vākyaṁ rasātmakaṁ kāvyaṁ." It means what pleases our senses and fills the reader with charm or something that is spontaneously prowling in the reader's mind and delighting his soul is literature.

The word kavi with suffixes ṇyat forms kāvya. The verb root word 'ku' and 'kavṛ' generates a new word 'kāvya.'[१] 1

Likewise, figure of speech is the heart of kāvya which is called 'vakrokti'. Something that generates joyous semantics with romantic verses is kāvya. The Vedas and scriptures are the key source from where Sanskrit literature receives themes and inspirations. The most ancient text in human history is the Rig Veda followed by other Vedas, Brāhmaṇas and Upaniṣads. We can identify traces of vakrokti and rasa even in these old scriptures.

These following stanzas clearly define how beautifully literary seedlings are placed in these sacred scriptures.

dvā suparṇā sayujā sakhāyā samānaṁ vṛkṣaṁ pariṣasvajāte |

tayor anyaḥ pippalaṁ svādu atti anaśnanan anyo abhicākaśīti ||

This stanza from the Śvetāśvetara Upaniṣd (4.6-7) reads: Two birds reside in the metaphorical banyan tree of the material body. One of them is the consumer, the eater, that is engaged in eating material happiness and distress which are the fruits of that tree, while the other neither eats nor enjoys the material happiness but only witnesses the action of his friend. The witness is the supreme and the fruit eater is the mundane being.[२]

Furthermore, I would like to present another stanza from the Uṣassūkta that explicates the personified object which indicates plural form 'The dawns'. This stanza renders the heart of the reader and provides extreme satisfaction. Here it adores the beauty of a young lady (personified character) whose arrival pierces out the nightmare and lays new hope in living soul. An extracted hymn from the Uṣassūkta is as follows:

---

१ śabdaprayogamādhyamena vasthuno varṇayitrī racanā

२ http://nitaaiveda.com/All_Scriptures_By_Acharyas/Baladeva_Vidyabhushana/Prameya_Ratnavali/Fourth_Prameya.htm

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

eṣā śubhrā na tanvo vidānordhva eva snātī dṛśaye no asthāt |

apa dveṣo bādhamānā tamāṁsy uṣā divo duhitā jyotiṣāgāt ||

(Rig Veda 5.80.5)

This well constructed line of the Uṣassūkta defines her extraordinary beauty, who descends from the heaven gleaming in light. She eradicates the dark with her ever glowing attractiveness. She looks as if a young lady has just come out after bathing from the pond.

Here in the first mantra cited above from the Śvetāśvetara Upaniṣd depicts metaphysical concept of dualism. This set of belief represents one as the doer who experiences physical objects and the other observes that action. One who enjoys the physical matter as living organism is the body whereas the observer is the mind. The other mantra states personified character of the goddess Uṣas who descends on earth to sprout a hope to the mankind. This symbolic demonstration is called vakrokti in Sanskrit. In this way seedlings of Sanskrit literature and drama is found in Vedic hymns or rhetorical sūktas. The Rig Veda is also a tremendous source of poetic composition filled with heroic vīra rasa, particularly in relation to the god Indra, and sentiments of narrative and dramatic expressions.

There is no doubt that the Vedas and Upaniṣads are the source through which Sanskrit literature has originated. Therefore, we can find that glimpses of literary wonder are found absolutely inscribed in these oldest compositions of the mankind.

People normally refer to the Vālmīki Rāmāyaṇa as the first kāvya and Vālmīki as the 'first' poet, but this is said from the premises of Sanskrit padya. Classical metres are used in the Vālmīki Rāmāyaṇa. The poet of this first epic of Classical Sanskrit might have had a dilemma selecting the language of his composition: should he compose in the Vedic Sanskrit, the language of the elite, or the Classical Sanskrit, the colloquial language of his times. This dilemma is reflected in an episode in the epic. When Hanumān reached Lanka then he wondered in which register of Sanskrit should he communicate with Sitā. Thus, he thought a while to deliver lord Rāma's message to her. If he spoke Sanskrit like a Brahmin then Sita would think he is Rāvaṇa

(he is a Brahmin),[३] and decided to speak in the colloquial tongue. This reveals the varieties of Sanskrit used at that time.

---

3 yadi vācaṁ pradāsyāmi dvijātir iva saṁskṛtām |
rāvaṇaṁ manyamānā māṁ sītā bhītā bhaviṣyati ||18||

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Conclusion

Sanskrit literature is classified into two major types namely, The Vedic Sanskrit and The Classical Sanskrit. Inside each types of Sanskrit we can see various types of transformation. After several changes and transformation Vedic Sanskrit is merged into Classical Sanskrit. The Vedas and Upaniṣads are the pioneer works of Sanskrit literature, and a new style of literature is developed again around 400 BC by the poet Vālmīki in the form of the Rāmāyaṇa. On the other hand, Vyāsa's contribution in Sanskrit literature is unforgettable. He was the creator of 18 Purāṇa and Extractor of four Vedas in its genuine form. pwagle31@gmail.com

References

1. Sāhityadarpaṇa	"vākyaṁ rasātmakaṁ kāvyaṁ." By Viśvanātha. Paperback: 447 pages; *Publisher*: Motilal Banarsidass; 8 *edition* (2016)
2. Śvetāśvetara Upaniṣd	(4.6-7), Gītā press Gorakhpur, 2060 B.S.
3. Rig Veda 5.80.5	Uṣassūkta, by S.S. Gupta, 2006
4. Vālmīki Rāmāyaṇa	Sundarkaṇda Sarga 28, "yadi vācaṁ pradāsyāmi…"

✦✦✦

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

परिशिष्टम्

संस्कृतसमुन्नतये गुरुकुलैर्विहितं संस्कृतावदानं ननु श्लाघनीयमेव परन्तु गुरुकुलशिक्षापद्धतेश्च समयानुकूलं परिष्करणमावश्यकम् । नहि भाषा-संस्कृत्योः प्रबोधाय सम्प्रति संस्कृतमपेक्षितम्, अपितु विश्वं बोद्धुं संस्कृतस्य अनिवार्यता वर्तते ।

—स्मृतिशेषः उपप्रा. जनार्दनः घिमिरे

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्मृतिलेखः

"आधुनिकस्य विज्ञानस्य सम्यग्बोधेन उन्नयनाय वेदाध्ययनं तदनुसन्धानञ्च अपरिहार्यं वर्तते। तस्य कृते अत्याधुनिक्याः वैदिकप्रयोगशालायाः निर्माणं सम्प्रति अत्यावश्यकं समनुभूयते।" गतवर्षस्य अन्तरराष्ट्रियस्य आर्यमहासम्मेलनस्य वेदविज्ञान–सम्मेलनसत्रे सहसशः आर्यान् सम्बोधयता स्व. जनार्दनेन अभिहितोऽयं समुद्घोषः।

स्व. मनीषी जनार्दनः घिमिरे

सङ्गणके संस्कृतयोजनां कुर्वति वैज्ञानिकजगति वयं साम्प्रतमपि पुरातनीं वैदेशिकीं शिक्षापद्धतिमेव स्वीकृत्य सम्मोदातिशयेन नृत्यामश्चेत् अस्मादृशाः पटमूर्खाः नान्यत्र प्राप्येरन्। एतेन अस्मत्सन्ततयः न केवलं वैदेशिकानां दासत्वं भजन्ते, अपितु स्वस्मिन् विश्वगुरुतामापादयितुञ्च नहि कदाचन कथञ्चन प्रभवन्ति। ततः अस्माकं पूर्वजानामेतस्य आभाणकस्य च सदा वैयर्थ्यमापद्येत–

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

अतः एव संस्कृतस्य प्रायोगिकविज्ञानस्य सम्प्रयोगायैव स्व. जनार्दनस्य संस्कृतग्रामपरिकल्पना आसीत्। नैकेषां गुरुकुलानां विद्यमानत्वे संस्कृतग्रामस्य कावश्यकतेति जनजिज्ञासां शमयन् स सदा कथयति स्म– "संस्कृतसमुन्नतये गुरुकुलैर्विहितं संस्कृतावदानं ननु श्लाघनीयमेव परन्तु गुरुकुलशिक्षापद्धतेश्च समयानुकूलं परिष्करणमावश्यकम्। नहि भाषा–संस्कृत्योः प्रबोधाय सम्प्रति संस्कृतमपेक्षितम्, अपितु विश्वं बोद्धुं संस्कृतस्य अनिवार्यता वर्तते।"

संस्कृतं समग्रस्यापि विश्वस्य भाषासु सभ्यतासु च कथमनुस्यूतं वर्तत इति आसंसारं ज्ञापनाय अस्मद्देशे एव शिक्षाकेन्द्रं भवतु इति तस्य महान् स्वप्नः आसीत्। **अम् अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छतीति** व्युत्पत्त्या अग्नेः शिखावत्त्वं साक्षाच्चक्षुर्ग्राह्यत्वञ्च विज्ञायते। वस्तुतः अस्यैव प्रभावेण पाश्चात्त्यानाम् इग्नाइट् [Ignite] इति क्रिया निष्पन्ना। तथैव अन्तर्ज्वलनकः तुषाग्निः इव साक्षात् चक्षुर्भ्यामग्राह्यः वह्निः भवति। अतः एव चिकित्सकाः अपि ज्वलनव्रणं बर्न् केस् [Burn case] इति कथयन्ति, न तु इग्नियस् केस् [Igneous case] इति। परन्तु सम्यक् संस्कृताध्ययनं विना

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

चिकित्सकाः अपि न जानन्ति यत् तस्य नाम किमर्थं बर्न् केस् [Burn case] एव उचितमिति। अतः एव तु तर्कशास्त्रे च अनुमानावसरे चक्षुर्भ्यामग्राह्यत्वेनैव सर्वत्र 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इति वह्नि-शब्दस्यैव प्रयोगो विहितः। एतादृशस्य शब्दप्रयोगविज्ञानस्य प्रबोधकीं शिक्षापद्धतिं समुन्नेतुं हि स्व. घिमिरेवर्येण संस्कृतग्रामस्य विज्ञानसमृद्धा परिकल्पना विहिता आसीत्। नोचेत् झिरि-मत्तुर-मोहाद-होसहल्ली-श्यामसुन्दरपुरप्रभृतयः संस्कृतभाषिणः ग्रामास्तु प्रतिवेशिनि राष्ट्रे बहुशः विलसन्ति। न केवलं मानवीयभाषासु आसंसारं संस्कृतस्य प्रभावः दरीदृश्यते, अपितु विश्वभाषाणां समुद्भूतिः, संस्थितिः, समुन्नतिश्च संस्कृताश्रिता वर्तत इति विश्वमानवान् बोधयितुं तस्य ग्रामस्य परिकल्पनमासीत्।

पारम्परिकी शिक्षापद्धतिः विश्वस्मिन् विश्वे नेपालं परिचाययितुं न क्षमत इति तस्य मान्यता आसीत्। सम्प्रति संस्कृतेन केवलं कर्मकाण्डशिक्षणमेव नहि क्रियेत अपितु संस्कृतेन इदानीं जीवविज्ञानं पाठनीयम्, संस्कृतेनैव रसायनविज्ञानं भौतिकविज्ञानञ्च अध्यापनीयमिति स्व. जनार्दनस्य समुद्घोषः आसीत्। अतः एव एतस्यैव अग्रेसरतायां त्रिभुवन-विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागेन 'कारुसंस्कृतम्' इति प्रायोगिकसंस्कृतस्य [Applied Sanskrit] पाठ्यक्रमश्च संरचितः अस्ति।

नैकेषां तपस्विनां तपःस्थलीयं नेपालभूमिः अनेकासां विद्यानां जनिस्थलं वर्तते। वशिष्ठ-वामदेव-विश्वामित्रादिभिः मुनिसाधकैः साधितानां ब्राह्मी-सौरी-ससर्परीत्यातिविद्यानां पुनर्जागरणाय अस्माभिः प्रयतनीयमिति भाषमाणः स जनान् प्रेरयति स्म। स्वदेशस्य एतादृशानां मौलिकविद्यानां जागरणपुरःसरं पारम्परिकशिक्षापद्धतेः परिष्करणेनैव देशेऽस्मिन् शैक्षिकी क्रान्तिः सम्भवतीति एतस्य विचारः आसीत्।

यत्र कुत्रापि गच्छतु, स्वस्य संस्कृताभियानस्य विषये सः अवश्यं वदति स्म। वाक्कलानिपुणस्य तस्य भाषणानन्तरं नहि कस्यचन भाषणं श्रोतृषु तथाविधं प्रभावं समुत्पादयितुं प्रभवति स्म। शिक्षानीतिविषये, धर्मनीतिविषये, राजनीतिविषये, कलायाः संस्कृतेः मानवसभ्यतायाश्च विषये स तैलधारावत् अविच्छिन्नप्रवाहेण वक्तुं शक्नोति स्म। तेन च श्रोतृषु सपदि सम्मोदः समुदेति स्म। वस्तुतः स स्वसंस्कृतिपरिपोषकः, स्वधर्मपरिरक्षकः, संस्कृतसमुन्नायकश्च संस्कृतसुधीः आसीत्।

अस्मदीया सन्ततिः आधुनिकस्य संसारस्य प्रमुखायमाणविषयात् संस्कृतवाङ्मयात् वञ्चिता न भवतु इति विचार्यैव एतेन निजिविद्यालयेषु संस्कृतशिक्षणारम्भस्य च अभियानं सञ्चालितमासीत्। रेडियो-कान्तिपुरमाध्यमेन एष आराष्ट्रं लोकप्रियः आसीत्। तर्कपूर्णेन माधूर्यभरितेन च वचसा

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सञ्चानलशीलमेतं लक्षशः श्रोतारः भृशं प्रशंसन्ति । अनुष्ठानसञ्चालनमाध्यमेन अस्माकं सांस्कृतिकसमृद्धये, धार्मिकदृढतायै, संस्कृतसमुन्नतये च एष जनान् प्रेरयति स्म । अत्रत्येषु वैदेशिकेषु च स्थलेषु यत्र यत्र एष प्राप्नोप्ति स्म, तत्र तत्र स्वभूमेः, स्वसंस्कृतेः, संस्कृतवाङ्मयस्य च महिम्नः गानं कृत्वैव परितोषं भजते स्म। स्वविचारेण सर्वेषां वशीकरणसामर्थ्यं स्व. जनार्दनस्य वाक्कलायाः महद्वैशिष्ट्यमासीत्।

राजनीतिकदलेषु संस्कृतस्य अभियन्तुः एतस्य यद्यपि विश्वासः नासीत्तथापि संस्कृतदलमेव मदीयं दलमस्तीति गदति स्म। अतः एव स्वस्य संस्कृतग्रामस्य परिकल्पनायाः परिपोषकाय दलायैव मतदानं करिष्यामीति विचिन्त्य गतवैशाखमासस्य अष्टविंशे दिनाङ्के दोलखां प्रति प्रस्थितस्य एतस्य बसयानापघातः सञ्जातः । **विजयतां संस्कृतमि**ति सगर्जनं समुद्घोषकस्य संस्कृतसिंहस्य एतस्य देहावसानेन समग्रोऽपि धर्मानुरागी, संस्कृतिस्नेही, संस्कृतानुरक्तश्च समाजः शोकापन्नः अभवत्। एतादृशस्य पुरुषसिंहस्य देहावसानेन राष्ट्रस्यैव महती हानिः सञ्जातेति विचिन्त्य बहुत्र प्राज्ञिकस्थलीषु एतत्सम्बद्धसंस्थासु च शोकसभाः समायोजिताः । तत्र तत्र सभासु विषयेऽस्मिन् सर्वैरपि वक्तृभिः खेदं प्रकटय्य संस्कृताभियानस्य नैरन्तर्याय प्रतिबद्धता च ज्ञापिता । विद्वज्जनैः तत्र तत्र सभासु ज्ञापिता प्रतिबद्धता यदि पर्यपालयिष्यत तर्हि स्व. जनार्दनस्य पवित्रः संस्कृतात्मा अवश्यं परमां शान्तिं समवाप्स्यत् । दैहिकस्वरूपेण अस्मत्सन्निधिं परित्यक्तोऽपि जनार्दनवर्यः संस्कृतसमुद्धरणाय समुत्प्रेरकत्वेन अस्मन्मनसि अहर्निशं बम्भ्रमीति। **जयतु संस्कृतप्रियः जनार्दनः, विजयतां संस्कृतम्।** rrtimilsina@gmail.com

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

A Publication of
CENTRAL DEPARTMENT OF SANSKRIT
T. U., Kirtipur, KTM, Nepal

Contact
Tel : 01-4334272
E-mail : tucdsanskrit@gmail.com

ISSN 2594-3464
9 772594 346000

Jayatu Sanskritam, Kathmandu, Nepal